

De tragiek van het boerenbestaan:

*het ontstaan van een gespleten leven onder invloed van de moderne
techniek*

Scriptie M.A. Filosofie
Filosofie van Cultuur en Bestuur

M.D. van Rijn
Studentnummer: 2502601

Foto: Kees van de Veen

7 november 2020
Woorden: 27.330

Centrum Èthos
Faculteit der Geesteswetenschappen
Vrije Universiteit Amsterdam | De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam

Begeleider: Ad Verbrugge
Tweede lezer: Jelle van Baardewijk

“Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust,
die eine will sich von der andern trennen:
Die eine hält in derber Liebeslust
sich an die Welt mit klammernden Organen;
die andre hebt gewaltsam sich vom Dust
zu den Gefilden hoher Ahnen.”

*J.W. von Goethe
Faust 1, Vers 1112 - 1117; Vor dem Tor*

Inhoudsopgave

1 Inleiding	3
§1.1 Vraagstelling en werkwijze	5
§1.2 Methodiek: de ethologische analyse	7
2 Het tijdloze van het boerenbestaan	13
§2.1 Hegel over het tijdloze boerenbestaan	14
§2.1.1 De ontwikkeling van de standen uit het systeem der behoeften	15
§2.1.2 De boerenstand bij Hegel	17
§2.2 Oswald Spengler over het tijdloze boerenbestaan	21
§2.2.1 Spenglers levensbegrip	23
§2.2.2 De boerenstand bij Spengler	24
Richting het hedendaagse boerenbestaan	29
3 Het hedendaagse, westerse agrarische bestaan	30
§3.1 Het karakter van de westerse cultuur	31
§3.2 De faustische techniek op het boerenbedrijf	33
§3.3 Jüngers techniekbegrip	36
Veranderingen in de aard van het boerenbestaan	40
4 Het tragische	42
§4.1 Nussbaum: het goede leven en de rol van de tragiek	43
§4.1.1 De rol van het toeval	44
§4.1.2 Het tragische	46
§4.2 De Mul: de beheersing van het noodlot	50
§4.2.1 De tragiek van de techniek	53
Richting de tragiek van het hedendaagse boerenbestaan	55
5 De tragiek van het boerenbestaan	56
§5.1 De beheersbaarheidsparadox	56
§5.2 Twee zielen in één borst	59
§5.3 Onvoorziene, onbedoelde en onvermijdelijke schuld	63
6 Slotwoord: voorbij het tragische noodlot	67
7 Bronnenlijst	70

1 Inleiding

Van oudsher is Nederland een boerenland. De akkerbouw, groenteteelt en veeteelt bepalen ons cultuurlandschap, dat al vele generaties wordt vormgegeven door de boeren. Na de Tweede Wereldoorlog veranderde er veel op het platteland. Onder het credo “Nooit meer honger” zette wijlen Sicco Mansholt, oud-minister van landbouw en grondlegger van het Europese landbouwbeleid, de mechanisering en intensivering van het landgebruik stevig door.¹ De Nederlandse landbouw kon efficiënter en productiever geregeld worden om de voedselzekerheid te waarborgen, het levenspeil van arme boeren op te krikken en om ervoor te zorgen dat ze minder hard hoefden te werken. Het plan van Mansholt werd een enorm succes.

Gedurende zo'n zeventig jaar werd de visie van het Nederlandse landbouwbeleid gekenmerkt door zoveel mogelijk, zo efficiënt mogelijk produceren. Na het rapport *Limits to Growth* van de Club van Rome gelezen te hebben, waarin de relatie tussen economische groei en de gevolgen hiervan voor het milieu uiteen werden gezet, waarschuwde Mansholt zelf al in 1972 voor de roofbouw die wij plegen op de natuur met onze opgejaagde productiemaatschappij. Door middel van nieuwe inzichten zouden we het roer moeten omgooien. Het gebeurde niet. In '93 zegt Mansholt hierover het volgende: “De economie dient te krimpen. Maar op die basis valt niet te regeren. Daarom denk ik dat we eerst door een heel diep dal - een catastrofe - moeten, voordat we ernaar handelen. Dan zitten we halverwege de volgende eeuw.”²

Onder invloed van een kennistoename op het gebied van zowel gezondheid als duurzaamheid is ons landbouwbeleid de afgelopen jaren in toenemende mate onder vuur komen te liggen. Verre van halverwege de volgende eeuw tekenen de gevolgen van de vermeende roofbouw op onze natuur zich langzaam maar zeker af. Al zeker vijftig jaar lang weten we dat de snelle schaalvergroting, mechanisatie en specialisatie in de landbouw gepaard gaan met allerlei ongewenste neveneffecten die onze toekomstige voedselvoorziening in het geding brengen. De politiek heeft echter pijnlijke maatregelen voor Nederlandse agrariërs jarenlang uitgesteld, wachtend op een technisch panacee.

In tussentijd werd de omgeving van de agrariër steeds mechanischer. Met de zichtbare veranderingen op het boerenbedrijf deed zich ook een transformatie voor in de onzichtbare binnenwereld van de boer. Om het bedrijf overeind te kunnen houden in een technisch

---

¹ Vanheste (2014)

² Abrahams (1993)

hoogwaardige omgeving die steeds meer van de boer vroeg, diende een mentaliteitswijziging plaats te vinden. Zo ontstond op de gemechaniseerde boerderij een nieuw type agrarisch bestaan, dikwijls conflicterend met een meer traditionele vorm van het boeren. Om de uitkomst van deze krachtmeting wordt nog altijd door zowel de boer zelf als in de publieke sfeer gestreden. We merken dat er iets grondig mis is met de staat van de Nederlandse landbouw. De vraag naar waar ons voedsel vandaan komt en hoe dit geproduceerd wordt, zet ons massaal aan tot nadenken. Hoegenaamd iedereen heeft wel een idee hoe we in Nederland het land zouden moeten bewerken om ons van voedsel te kunnen voorzien. Tijdens een drieluik in Pakhuis de Zwijger waar boeren, beleidsmakers, bankiers en burgers samenkwamen om de haalbaarheid van de nieuwe circulaire landbouwvisie van minister Schouten te bespreken, lijkt iedereen het erover eens te zijn: “We hebben uit het oog verloren wat boeren werkelijk is”.³ Maar wat onder “boeren” wordt verstaan, blijft onbeantwoord.

Er bestaan vandaag de dag veel verschillende concepties van “de boer”. Zo wordt hij/zij onder andere gekarakteriseerd als voedselproducent, ondernemer, dierenmishandelaar, exporteur, mestfraudeur, milieuvervuiler, natuurliefhebber, miljonair en/of visionair. Een boer werkt samen met dan wel tegen “de natuur”. Hoe valt dit met elkaar te rijmen? Tijdens de stroom boerenprotesten die in het najaar van 2019 op gang kwam, bleek dat de boeren zich onbegrepen, boos en gefrustreerd voelden. Uit alle hoeken van het land trokken agrariërs naar het Malieveld om gezamenlijk op te komen voor hun werk en passie. De beroepsgroep staat onder druk, er heerst onrust en men maakt zich zorgen om de gesteldheid van de boer: het aantal zelfmoorden in de sector neemt toe.⁴ Wat is er gebeurd met het leven van de boer?

Met het breed uitrollen van de moderne techniek op het boerenerf ging een verandering van de boerengeesteshouding gepaard. De vertwijfeling rondom het eigen handelen nam toe. Agrariërs werden geconfronteerd met vele vragen: In hoeverre laat ik de techniek toe op het erf? Wat betekent deze technische omslag voor de wijze waarop ik mijn bestaan wil vormgeven? Wat is het beste voor mijn land en mijzelf? Wanneer doe ik het als boer nou eigenlijk goed? Verschillende tegenstrijdige opvattingen en ideeën deden hun intrede met de komst van de machine. Ik zal in deze scriptie tonen dat deze ambivalenties duiden op de aanwezigheid van twee zielen in één boerenborst, die zich niet met elkaar laten verzoenen. In het debat over het boeren van de toekomst bestaat nog onvoldoende aandacht voor deze dynamiek. Het bezitten over twee zielen in één borst duidt op een tragische

---

³ Pakhuis de Zwijger (2019)

⁴ Schutte(2020)

levenservaring. Zodoende kan het instrumentarium van de tragiek helpen om ons inzicht in het boerenbestaan vandaag de dag te verrijken. Ik hoop dat we hiermee uiteindelijk een ander soort maatschappelijk gesprek kunnen voeren over het boerenleven anno 2020, zodat het beleid ten aanzien van de Nederlandse agrariër een duurzamer karakter kan krijgen.

§1.1 Vraagstelling en werkwijze

In deze scriptie verken ik de tragiek van het moderne boerenbestaan. Wie of wat is de boer? Hoe moeten we de boer vandaag de dag begrijpen? Hoe begrijpt of ziet een boer zichzelf? Het antwoord op deze vragen zullen we zoeken door ons te begeven in de leefwereld van de boer. Het valt meteen op dat er een grote rol is weggelegd voor de moderne techniek in het dagelijks leven van de agrariër. De moderne techniek is alle facetten van ons leven binnengedrongen en heeft onze leefwereld ingrijpend doen veranderen. Op welke manier is de (Nederlandse) boer veranderd door de komst van de machine? Louter een droge opsomming van kenmerken van het boerenleven vóór en na de mechanische landbouwrevolutie raakt in de kern niet aan de wijze waarop de boer zijn bestaan doorleeft. Het zal ons niet meer begrip opleveren van wie of wat een boer is, omdat het ons inzicht in alledaagse ervaringen niet voldoende verrijkt. We kunnen de kern alleen raken wanneer we zowel een beroep doen op cognitieve als niet-cognitieve gevoeligheden. Vanuit de buitenstaandersblik daadwerkelijk naar het boerenleven keren, betekent dat we de vanzelfsprekende dimensie van het boerenleven dienen te doorbreken zodat we kunnen komen tot een “existentieel, gevoelsmatig, beeldend, lichamelijk, situationeel [en] niet-theoretisch”⁵ begrip van de leefwereld van de boer.

Allereerst zal ik beginnen met een uiteenzetting van de methode waarmee we de leefwereld van de boer daadwerkelijk kunnen bestuderen. Het betreft een ethologische schets van de leefwereld, zoals uiteengezet door de Nederlandse filosoof Ad Verbrugge. Centraal hierbij staat het samenspel van de wijze waarop de buitenwereld waarin de boer zich begeeft betrekking heeft op de vorming van zijn binnenwereld. Hieruit zal blijken dat veranderingen in de buitenwereld immer een weerslag hebben op hoe het met iemand gesteld is. Na het uiteenzetten van de methode staat in het hierop volgende hoofdstuk de tijdloze karakterisering van het boerenbestaan centraal. We kijken naar de elementen die zich altijd al voordeden in het boerenleven en de wijze waarop dit het bestaan van de boer beïnvloedde.

---

⁵ Van Manen (2005), p. 30

In mijn zoektocht naar (filosofische) werken betreffende het boerenleven heb ik allereerst moeten constateren dat er sprake is van een lacune in de literatuur. Op het prachtige werk *Hoe God verdween uit Jorwerd* van de hand van Geert Mak na, bestaan er weinig stukken die zich richten op het boerenleven. Mijns inziens komt dit doordat het platteland zich simpelweg bevond buiten de stedelijke omgeving waar schrijvers, denkers en filosofen huishielden. De filosofie en het denken richtten zich in de regel op een hogere vorm van eeuwig en tijdloos denken dat met name in de stad floreerde. Chthonische zaken waren van een lagere orde. Slechts enkele grote filosofen wijden een (summier) deel van hun werk aan het bestaan van de boer, dikwijls vanuit het contrast met de stad waarbij de nadruk van het werk op het laatstgenoemde ligt. Desalniettemin treft men in het werk van de Duitse denkers Georg Hegel (*Grundlinien der Philosophie des Rechts*) en Oswald Spengler (*Der Untergang des Abendlandes*) stukken aan die het tijdloze karakter van het boerenleven gericht behandelen. Beide filosofen beschrijven hoe samenlevingen alleen op konden komen met en door het ontstaan van de boer, waarna ze hun blik richten op wie de boer is. Het zal blijken dat ze dit op geheel eigen wijze vanuit andere kaders doordenken. Na de uiteenzetting van de ethologische schets van de leefwereld zal in het tweede hoofdstuk eerst Hegel aan bod komen, die het boerenleven duidt aan de hand van de verwerkelijking van de vrijheid. Vervolgens sluiten we dit hoofdstuk af met een karakterisering van het boerenbestaan aan de hand van Spengler, die een cultuurhistorische blik hanteert om tot begrip van de agrariër te komen.

Met de beschrijving van het tijdloze element van het boerenbestaan krijgen we een eerste inzicht in hetgeen dat de kern van het boerenleven doortrekt. Zoals kort aangekaart heeft de komst van de moderne techniek een enorm effect gehad op het leven van alledag, zo ook op dat van de boer. In het derde hoofdstuk staat daarom de hedendaagse, westerse boer centraal. Voortbordurend op het werk van Spengler bezien we het karakter van de westerse cultuur, het type techniek dat hiermee gepaard ging en de invloed die zij had – en nog altijd heeft - op de wijze waarop een boer het leven doorleeft. Om dichtbij de leefwereld van de boer te blijven, zal er vanaf dit hoofdstuk gebruik worden gemaakt van fragmenten uit het tv-programma *Onze Boerderij* van de KRO-NCRV en geput worden uit het werk *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, wat de introductie van de techniek binnen de Nederlandse landbouw uitvoerig beschrijft. Na Spengler bezien we het werk *Die Perfektion Der Technik* van Friedrich Jünger, waarmee we scherper kunnen krijgen wat het karakter van de techniek uitmaakt en hoe dit een rol speelt in de leefwereld van de boer. Hier zal duidelijk worden dat

de techniek op een tragische, noodlottige wijze het kernachtige van het boerenbestaan onder druk zet.

In het vierde hoofdstuk bestuderen we het noodlot en de tragiek. Beide worden uitgediept aan de hand van het werk van Nussbaum (*The Fragility of the Goodness*) en De Mul (*De domesticatie van het noodlot*). Met Nussbaum krijgen we inzicht in de verscheurende wijze waarop tragiek tot stand komt. Daarnaast wordt duidelijk dat de omarming van de noodlottige fragiliteit van ons bestaan ertoe bijdraagt dat wij een goed leven kunnen leiden. Het werk van De Mul toont hoe de techniek immer een noodlottig element in zich draagt waardoor er ruimte ontstaat voor de herontdekking van de tragische levenshouding die de boer eerder met de paplepel ingegoten kreeg. Al met al culmineert de bestudering van het westerse boerenbestaan en de tragiek in het vijfde hoofdstuk tot het begrip van de boer als tragisch gespleten figuur. In het slotwoord zal ik een handreiking doen om met het begrip van de tragiek van het boerenbestaan tot een constructiever maatschappelijk debat omtrent het boeren van de toekomst te kunnen komen.

§1.2 Methodiek: de ethologische analyse

In 1996 verbleef journalist en schrijver Geek Mak vijf maanden in het Friese dorp Jorwerd om het verhaal van de stille revolutie op het platteland vast te leggen. Hij stuitte er op een eeuwenoud soort mens: de boer. Wat voor soort mens is een boer eigenlijk? En hoe kunnen we dit het beste omschrijven? Wanneer ons gevraagd wordt een beschrijving van een persoon te geven, komen we al gauw uit bij karaktereigenschappen (“hij is een harde werker”) en indrukken die gewekt worden door de wijze waarop iemand handelt binnen een bepaalde context (“zij is het type persoon dat iedere dag om vijf uur ’s ochtends opstaat”). Vrijwel altijd betreft het een schets waarmee we een poging doen inzichtelijk te maken hoe de persoon in het leven staat, wat ons iets zegt over zijn of haar karakter. We stellen daarmee de vraag naar de *levenshouding* die iemand erop nahoudt. Middels het werk *De verwaarlozing van het zijnde* van Ad Verbrugge zal ik dieper ingaan op de vorming van de levenshouding. Het vormt de basis vanuit waar een kenschets van de boer geboden kan worden.

De Nederlandse filosoof Ad Verbrugge (1967) geeft in het boek *De verwaarlozing van het zijnde* een integraal kritisch commentaar op Heideggers *Sein und Zeit*. Een uiteenzetting van de inhoud van deze kritiek gaat voorbij aan het doel van dit werk, maar de ethologische schets van de leefwereld die Verbrugge hierin omschrijft biedt de juiste aanknopingspunten om te begrijpen hoe de mens het leven aan zich gelegen laat liggen. In de ethologische schets

van de leefwereld staat het feitelijk eigen leven centraal. Het woord ethologisch stamt van het oud Griekse begrip ethos (ἦθος), zoals beschreven door Aristoteles.⁶ Ethos wijst naar tegelijkertijd de gewoonte (habitus) en de woonplaats (habitat): “levenswijze en levensgang zijn steeds innerlijk met elkaar verbonden.”⁷ Onder gewoonte verstaat Verbrugge een houding waarin iemand op een bepaalde wijze ingesteld is. Die houding ontstaat altijd in en door de beweging van het zich-gewennen-aan iets, dat zich in de levensgang voltrekt. Ethos in innerlijke zin wordt dus begrepen als *houding of wijze van ingesteld-zijn*. Het ingesteld-zijn is mede bepalend voor de manier waarop iemand zich tot de wereld om hem heen verhoudt.

De zielsinstelling ontwikkel je naarmate je leven vordert. Het speelt steeds een belangrijke rol in de wijze waarop we nieuwe gewoontes aanwennen. Ook is het mede bepalend voor de manier waarop wij ons verhouden tot onze leefwereld; hoe wij ingesteld zijn, zegt iets over hoe we de zaken aan ons *gelegen laten*. Het bepaalt bijvoorbeeld welke zaken je belangrijk vindt, wat je verfoeit, wat je bewondert in een persoon, maar ook wat je verafschuwt etc. Onze wijze van ingesteld zijn grijpt daarmee terug op een gevoelsmatige betrokkenheid die we op onze omgeving hebben. Daarbij draait ons leven altijd om datgene waarop wij gevoelsmatig het meest betrokken zijn: het gaat om de zaken waaraan wij ons het meest gelegen laten liggen. Ethos zegt daarmee dus iets over de wijze waarop iemand in het leven staat. Waar we ons wel of niet aan hechten, waar we van houden, waar we zorg voor dragen - het tekent ons leven. Voorts bepalen mensen, dieren, natuur en dingen hoe het met je gelegen is, en daarmee is je bestaan nooit slechts alleen dat van jezelf en wat jij aan je gelegen laat, maar is het nauw verbonden met de wereld waarin jouw leven zich afspeelt. *In het leven staan* is altijd gebonden aan een plaats.

In meer of mindere mate zijn wij bewust van de rol die de omgeving speelt in de ontwikkeling van onszelf als persoon. De verschillende plaatsen waarin we ons bewegen raken ons.⁸ Je geboorteplaats, de stad waar je studeerde, de streek waar je graag op vakantie mag gaan: alle ervaringen zijn plaatsgebonden en dragen bij aan de ontwikkeling van een gevoelsmatige betrokkenheid op zowel onze omgeving als op het leven dat zich daarin afspeelt. De omgeving doortrekt en draagt de persoon, maar tegelijkertijd gaan wij daarin onze eigen gang. Plaatsen bieden ons de mogelijkheid om op een bepaalde wijze te zijn, maar daarin moeten we ons wel zelf verwerklijken. Het gaat om een dynamiek van geven en

---

⁶ De Aristotelianse beschrijving van dit begrip vormt geen onderdeel van deze scriptie. Om hier meer over te weten te komen, kunt u paragraaf 8, hoofdstuk 2 in de Verwaarlozing van het Zijnde lezen.

⁷ Verbrugge (2001). p.155

⁸ Ibid., p.163

nemen, waarbij Verbrugge spreekt over de *gelegenheid*.⁹ Al het menselijk leven heeft plaats en begeeft zich in gelegenheden. Zo kennen we onder andere woon-, werk-, eet-, drink-, en uitgaansgelegenheden. Je kan bijvoorbeeld een voetbalwedstrijd bezoeken in een stadion, zwemmen in een meer, kippen houden in de tuin of koken in de keuken. Elk van deze gelegenheden heeft een bepaalde *aard*¹⁰ die zich laat kenmerken door een wezenlijk enkelvoudig karakter. Zo zal het koken in de keuken van je ouders niet hetzelfde zijn als het koken in de keuken van je oma.

In de aard van de gelegenheid bevindt zich een *tijdelijke* dimensie.¹¹ De keuken van je ouders is 's ochtends niet hetzelfde als 's avonds, er is een verschil tussen de winter en de zomer en ook Kerstmis beleef je er anders dan Pasen. Deze tijdelijkheid beweegt met de mens en diens leven mee: je ziet de keuken van je ouders als kind anders dan als volwassene. De gelegenheid is dus steeds *op een bepaalde wijze gelegen* in iemands levensgeschiedenis. Dit maakt duidelijk dat de gelegenheid voor iedere persoon op een net andere wijze bestaat. Je moeder zal de keuken niet exact hetzelfde beschrijven als jijzelf. De *aard van de gelegenheid* verhoudt zich dus tot een mens. De aard die wij ontwaren ontstaat met en doortrekt de wijze waarop we het leven leven.

Indien we proberen voor een ander inzichtelijk te maken hoe wij deze aard beleven, stuiten we in de beschrijving vaak op een conceptueel probleem: woorden schieten tekort om de ervaring echt duidelijk te maken. Om de omschrijving van de keuken van je ouders bijvoorbeeld wezenlijk over te kunnen brengen, proberen we vaak een *invoelbaar* beeld te schetsen. Door louter te omschrijven wat voor zaken zich in je ouderlijke keuken bevinden, gaat er iets verloren van de aard van deze keuken. We maken daarom graag gebruik van exemplarische verhalen waarmee we trachten invoelbaar te maken wat nou eigenlijk de aard van deze keuken inhoudt, en wat de daarmee gepaard gaande betekenis is. De omschrijving die we dan geven laat zich volgens Verbrugge het beste karakteriseren als *sferisch*.¹² Sferen ontstaan als gevolg van een samenspel tussen de ruimte en de personen die zich daarin bevinden op een bepaalde tijd, welke onder verschillende omstandigheden ook zeer verschillend kunnen uitpakken. In de inrichting van en de wijze waarop er met de dingen binnen een bepaalde ruimte wordt omgegaan, wordt de sfeer tastbaar.

---

⁹ Ibid., p.163

¹⁰ Ibid., p.164

¹¹ Ibid., p.165

¹² Ibid., p.167

De sfeer toont ons hoe mensen de ruimte aan zich gelegen laten liggen, waarmee we dus raken aan een ethos, aan een houding die we begrijpen als een wijze van ingesteld-zijn. We zijn hierbij bedacht op zowel het habitus als de habitat, op de binnen- en buitenwereld. Hoe wij de ruimte aan ons gelegen laten liggen blijkt uit onze *omgang* met de dingen, en iedere gelegenheid gaat gepaard met haar eigen gebruikelijke omgangsvormen. De sfeer van de gelegenheid komt dan ook mede tot uitdrukking in het *gebruik*¹³ van de dingen en de *gebruiken* (als bestendige wijze van omgaan met) die daaromheen ontstaan. Wanneer we dus de aard van een gelegenheid willen analyseren om de betekenis ervan te ontwaren, dienen we ervoor te waken dat we vervallen in een objectief-categoriale beschrijving van de fenomenen die zich voordoen; juist de betrokkenheid met het feitelijke leven vanuit de gebruiken die zich voordoen staat centraal. Dat deze gebruiken door de tijd heen ontwikkeld worden maakt dat we de omschrijving niet kunnen beperken tot een momentopname in ons leven: de historische dimensie speelt een uitgesproken rol in de ontwikkeling van gebruiken, of het nou gaat om de geschiedenis van een volk, een streek of een (boeren)gezin.¹⁴

De sfeer van de gelegenheid gaat gepaard met de gebruikelijke levenswijze van een persoon, waarin het de vraag is hoe iemand op een bepaalde wijze met iets om gaat. Hoe men iets aan zich gelegen laat liggen is afhankelijk van zijn of haar levensaanleg en de richting die het leven heeft genomen in de ontwikkeling van bepaalde gebruiken en gewoonten. Het ethos reikt verder dan de feitelijke eigenlijke vermogens en de houding van een persoon - het komt met de levensgang mee en maakt vervolgens ook uit hoe het met de persoon zelf gelegen is.¹⁵ De mens is niet alleen een autonoom individu, maar bestaat binnen de fragiele verwevenheid met de wereld waardoor zij zowel de binnen- als buitenwereld constant aanschouwt en doordenkt. Dit proces ontstaat min of meer bewust; soms spelen er impliciete beweegredenen waar men zelf niet of nauwelijks van doordrongen is. Er is volgens Verbrugge sprake van een complexe combinatie van transformatie, verdringing en symbolisering die zich voordoet binnen het bewustzijnsareaal van ons handelen.¹⁶

Het bewuste leven geeft ons de mogelijkheid om ons ertoe te verhouden en bepaalde dingen als goed of slecht te ervaren. De invulling van de idee van het goede bepaalt de aard van de gelegenheid: de keuken van je ouders is ingericht op de wijze die zij als "goed" ervaren. Een "slechte keuken" mist bepaalde elementen, of is bijvoorbeeld esthetisch gezien niet

---

¹³ Ibid., p.167

¹⁴ Ibid., p.169

¹⁵ Ibid., p.175

¹⁶ Ibid., p.179

ingericht naar de smaak van de eigenaars van de keuken. Hoe de wereld je gegeven is, is daarmee tevens een kwestie van een *aangelegenheid*: meer of minder bewust heb je de mogelijkheid ervoor te kiezen bepaalde gelegenheden aan te gaan.¹⁷ De keuzes die we maken ontstaan binnen een feitelijke aangelegenheid vanuit de (on)bewuste verhouding tot het leven en de ervaring van het goede die we in de loop van ons leven ontwikkeld hebben. Wanneer je een nieuwe keuken gaat kopen, laat je je leiden door al jouw ervaringen met goede, slechte, lelijke en mooie keukens - ervaringen die door het leven heen gevormd zijn. Je koopt een bepaalde sfeer of stijl keuken, die uitdraagt waar jij veel aan gelegen laat liggen. De vraag naar wat goed voor iemand is, betreft daarmee zijn of haar leven in het geheel: het betreft het ethos van de persoon.¹⁸

Volgens Verbrugge bestaat er vervolgens een verschil tussen het *duiden* van hetgeen zich voordoet in het leven en de feitelijke *betekenis* ervan voor dit leven.¹⁹ De structuur van het *zich gelegen laten aan* grijpt terug op de betekenis van mensen, dieren en dingen die ingebed zijn in de samenhang van ons leven zelf, zich aftekenende uit het ethos. Wat zijnden als een boerderij, varken, bloemkool of tulp voor iemand betekenen laat zich principieel *niet algemeen* beschrijven, maar wijst naar de *feitelijke levensgeschiedenis* terug.²⁰ “De betekenis van iets is niet conceptueel van aard, maar moet vanuit de houding van het gehele leven worden gevat”, aldus Verbrugge.²¹ Het gaat om een particuliere, individuele ervaring die iemand heeft opgebouwd door de gang van zijn of haar leven. Om uit te leggen wat dit betekent schiet het theoretische domein tekort; we bewegen ons wederom in het sferische dat ergens *omheen* hangt en het *doortrekt*. Wanneer iemand ons uitlegt wat bepaalde zaken voor hem of haar betekenen, zien we in de uitleg dat dit sferische de persoon zelf al doortrekt. Dat de betekenis zo dicht op ons staat, maakt het wellicht nog lastiger uit te drukken: datgene wat ons drijft krijgen we in de kern nooit volledig bewust op het netvlies omdat we het zelf doorleven.²² Betekenis ervaren we dan ook *prima facie* gevoelsmatig, en wel zo dat we ernaar streven omdat ons leven hierom draait.

De ethologische analyse toont dat we voor het ontwikkelen van een begrip van het boerenbestaan dienen te kijken naar de gebruikelijke omgang van de agrariër met de wereld.

---

¹⁷ Ibid., p.182

¹⁸ In dit licht kunnen we ook een verband zien met het werk van Aristoteles: het antwoord op de vraag naar het goede leven laat zich beantwoorden vanuit het zicht op het geheel dat men erop nahoudt. We geven het goede vorm vanuit een bewegingshorizon waarin we betrokken zijn op het gehele leven vanuit onze eigen ontwikkeling. Het eigene staat centraal in de ethologische analyse van Verbrugge.

¹⁹ Ibid., p.184

²⁰ Ibid., p.186

²¹ Ibid., p.186

²² Ibid., p.194

Verbrugge toont dat een bepaalde instelling tot stand komt door een samenspel van binnen- en buitenwereld. Binnen een gelijksoortig type bestaanswijze waarbij er zich een hoge mate van gelijkenis tussen buitenwerelden voordoet, ofwel binnen de *gelegenheid* van de boerderij, is het zeer aannemelijk dat een bepaalde instellingswijze prevaleert. De kans hierop wordt nog groter wanneer bestaanswijzen zich door de tijd heen hebben kunnen bestendigen omdat al vele generaties op eenzelfde soort wijze groot zijn gebracht. We kunnen zeggen dat er een slag mens ontstaat dat er een bepaalde mentaliteit op na houdt. Onder boeren kunnen we dan ook wel spreken van een boerenmentaliteit, een boereninstelling of een boerenhouding. Wat het karakter van deze houding uitmaakt kunnen we bestuderen middels de wisselwerking tussen de levensgang- en gewoonten van de boer. Dit zal veelvuldig terugkomen wanneer we in de komende hoofdstukken achtereenvolgens het werk van Hegel, Spengler, Jünger, Nussbaum en De Mul bespreken. De uiteenzetting van de ethologische analyse maakt duidelijk dat deze werken niet volledig recht zullen doen aan wat het boerenbestaan daadwerkelijk behelst; wel kunnen we middels een rake beschrijving voeling krijgen met dit type bestaanswijze en het soort mens dat een boer altijd was en is geworden.

2 Het tijdloze van het boerenbestaan

“.. ze zijn eeuwenoud - ze dragen de sporen van generaties, ze staan los van modes en trends”.

Geert Mak (1996)²³

Om een invulling te geven aan het tijdloze karakter van het boerenbestaan, bestuderen we in dit hoofdstuk achtereenvolgens het werk van Georg Hegel en Oswald Spengler. Beide filosofen zien de boer als onze gemeenschappelijke culturele voorouder, als de bron die de ontwikkeling van de moderne maatschappij mogelijk heeft gemaakt. Zowel Hegel als Spengler beschrijft het boerenbestaan als onderdeel van een standenmaatschappij, een concept dat vandaag de dag aan populariteit en relevantie heeft ingeboet omdat hier in de westerse samenleving in traditionele zin geen sprake meer van is. Men behoort niet langer tot een bepaalde stand waardoor zij bepaalde rechten en plichten toegekend krijgt. Desalniettemin leiden de verschillende maatschappelijke kloven tussen bijvoorbeeld laag- en hoogopgeleiden en arm en rijk in Nederland nog altijd tot kansenongelijkheid. We spreken niet langer van een standensamenleving, maar verschillende klassen zijn nog altijd te onderscheiden binnen de hedendaagse maatschappij - zij het op een meer fluïde wijze. Binnen deze verschillende klassen manifesteren zich verschillende type mensen die iets met elkaar gemeen hebben en onderling van elkaar onderscheiden kunnen worden. Hegel en Spengler vatten de standen en hun betekenis ervan voor de levensweg anders op, maar ze stemmen overeen dat iedere stand gepaard gaat met de ontwikkeling van een type persoonlijkheid dat zich in, door en dankzij haar dagelijkse bezigheden realiseert. Leraren, verpleegkundigen, bedrijfskundigen, aannemers of boeren: het betreft telkens net een ander slag mens. Het scherp tegen elkaar afzetten van de kernkarakteristieken van verschillende klassen bevolkingsgroepen is vruchtbaar voor een beter begrip van het boerenleven. De beschrijvingen van Hegel en Spengler bevatten verrassende, tijdloze passages over het boerenbestaan, welke vandaag de dag nog uiterst relevant zijn, zij het dat we her en der een vertaalslag naar het heden dienen te maken.

---

²³ Mak (1996). p.43

§2.1 Hegel over het tijdloze boerenbestaan

Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) was één van de bekendste filosofen van het Duits idealisme uit de negentiende eeuw. Leidend in zijn oeuvre is de vraag naar de verwerkelijking van vrijheid. De mens probeert zichzelf steeds vrij te denken en zodoende ontvouwt zich het begrip vrijheid. Hegel beschouwde vrijheid niet als een abstract theoretisch ideaal, maar zag het als de geest²⁴ die zich verwerkelijkt in concrete verhoudingen. Een mens is niet simpelweg uit zichzelf vrij, maar dankt zijn vrijheid aan de gemeenschap die dit voor hem mogelijk maakt. De moderne staat is voor Hegel dan ook geen toeval: zij volgt logischerwijs uit het begrip van vrijheid dat zich heeft ontwikkeld. Binnen de moderne staat hebben we te maken met instituties die onze vrijheid mogelijk maken. Vrijheid begint voor Hegel dus ook niet bij het individu, maar bij de zedelijkheid van een gemeenschap die het individuele leven mogelijk maakt.

Het begrip dat we van vrijheid hebben, bestaat uit allerlei uitingen en beelden van wat vrijheid is of zou moeten zijn, en ook van wat we willen dat het *niet* inhoudt. Beide delen kunnen alleen in samenhang met elkaar bestaan: door te weten welke aspecten van vrijheid we niet willen, kunnen we het begrip ook positief²⁵ invullen. In een dialectisch proces heffen de negatieve en positieve aspecten van het begrip elkaar voortdurend op. Hegel ziet dit ontstaan vanuit twee stromingen: de ratio van de Verlichting en het gevoel van de Romantiek. Hij probeerde beide op te heffen als waren ze twee kanten van een munt die gezamenlijk bestaansrecht genieten. Hij zag de mens als onderdeel van een groter, algemeen geheel waarbinnen het voor hem of haar in het bijzonder mogelijk wordt zich te verwerkelijken als individu – indien het individu beschikt over de *wil* om dit te verwezenlijken. Het werkelijk worden van een persoon als zodanig zag hij als de verenkelding van het bijzondere individu binnen het algemene van de samenleving. Zijn denksysteem valt uiteen in drie delen: de subjectieve geest, de objectieve geest en de absolute geest.²⁶ Binnen zijn bespreking van objectieve geest in de *Grundlinien der Philosophie des Rechts* komt Hegel te spreken over de verschillende standen in de maatschappij die de vrijheid mogelijk maken, dat wil zeggen waar de geest objectief, werkelijk is. De boerenstand is er één van. In deze paragraaf staat de

---

²⁴ Hegel gebruikt de term 'Geest' veelvuldig in zijn filosofie om hetgeen te duiden dat zich door een dialectisch proces richting de vrijheid beweegt.

²⁵ Positief betreft hier geen waarde, maar wordt opgevat als zijnde een concept met een inhoud; in deze context begrijpen we negatief als zijnde een begrip dat geen inhoud heeft, maar zich enkel verzet tegen datgene wat het niet is of wil zijn.

²⁶ In deze scriptie ga ik niet in op Hegels systeem, maar deze beknopte uitleg is van belang in het licht van de ontwikkeling van de denkbeweging die gemaakt wordt.

ontwikkeling van de boerenstand binnen de moderne staat centraal, welke ontstaat vanuit het systeem der behoeften.

§2.1.1 De ontwikkeling van de standen uit het systeem der behoeften

In de kern gaat de *Grundlinien* over de verwerkelijking van vrijheid die binnen een staat mogelijk wordt gemaakt door en dankzij de ontwikkeling van het recht.²⁷ Hegel vat het recht breed op, als het bestaan van vrijheid waardoor het werkelijke zijn van de wil in een sociale leefwereld tot stand kan komen. Het begrip vrijheid krijgt bij Hegel inhoud. Als we vrijheid louter negatief zouden opvatten als datgene waar we ons niet aan willen binden, als het open houden van al onze mogelijkheden, kunnen we niets substantieels voortbrengen. Zo beziet Hegel de nomade bijvoorbeeld niet als vrij. Een nomade zonder bezittingen is constant in de ban van het zoeken naar voedsel om in leven te kunnen blijven. Hij bezit niet over de vrijheid om het leven in te richten zoals hij *wil*. Vrijheid hangt voor Hegel samen met de *wil*, die pas ruim baan kan krijgen in de moderne maatschappij waar de mens wordt gevormd om iets substantieels voort te brengen.

De eerste manifestatie waarin de vrijheid volgens Hegel gestalte kan krijgen, is binnen het *eigendom*. In het eigendom legt de mens haar wil. De levensmiddelen die uit de bewerkte grond van de boer komen, zijn geproduceerd door de wil van de boer. Het eigendom is daarmee een veruitwendiging van de persoon zelf. Zij bestaat alleen bij de gratie van *erkenning* door anderen. Je trekt niet zomaar de aardappelen uit het land van de boer, omdat je erkent dat dit de boer toebehoort en hij daardoor in zijn levensonderhoud kan voorzien. De boer heeft zijn wil verdisconteerd in de aardappelen; de binnenwereld van de boer die aardappels wil verbouwen treedt naar buiten en manifesteert zich daar. Zou je de aardappelen van het boerenland stelen, dan negeer je dat wat het bestaansrecht van de boer uitmaakt, en daardoor negeer je tevens de boer als persoon zelf. Het eigendom is de erkenning van vrijheid. Doordat jij de aardappelen besluit te kopen, heeft de agrariër de vrije keuze kunnen maken om boer te worden. Dat jij die aardappelen überhaupt kan kopen, is ook doordat iemand anders jouw eigendom ook heeft gerespecteerd. Eigendom vormt volgens Hegel de basis van de *Anerkennung* (erkenning) van eenieders vrijheid.²⁸ Ieder individu is afhankelijk van de erkenning van andere mensen om te kunnen zijn; erkenning is “het wij dat ik en het ik dat wij is.”²⁹

---

²⁷ Hegel (2014)

²⁸ Ibid., Het eigendom, p.69-94

²⁹ Verbrugge (2018), collegereeks over Hegel

Erkenning slaat terug op de ethologische analyse als het samenspel van binnen- en buitenwereld: wanneer de buitenwereld jou niet als boer zijnde erkent en jouw aardappelen niet zal kopen, in hoeverre kan je dan bestaan als boer? Er ontstaat in dat geval een soort gespletenheid waarbij een boer vanuit de binnenwereld zichzelf karakteriseert als zijnde agrariër, terwijl de buitenwereld dat bestaan negeert en het niet de erkenning geeft die het nodig heeft om bestaansrecht te kunnen genieten.³⁰ Hiermee komt de identiteit van de boer uiteindelijk in het geding.

Een boer bestaat niet op zichzelf, maar geeft zijn bestaan vorm in een samenleving. Binnen de moderne maatschappij vormen individuele interesses en behoeftes het vertrekpunt. In onze behoeftebevrediging vergelijken we onszelf met anderen. We willen lijken op anderen, maar tegelijkertijd willen we ons onderscheiden van anderen. Zo koopt de één volkorenbrood en de ander witbrood. We gaan het belangrijk vinden dat we keuzemogelijkheden hebben en een smaak kunnen ontwikkelen. Arbeid is niet meer slechts een nood zoals bij de nomade of de eerste boeren, maar wordt tegelijkertijd vormend. De economische activiteit die ontstaat ziet Hegel als onderdeel van het bevrijdingsproces.³¹

De mens kent een vermenigvuldiging van behoeften en ook van de middelen om deze behoeften te bevredigen. Hier treedt wederkerigheid op: om je eigen behoeften te kunnen bevredigen, moet je in andermans behoeften gaan voorzien. Arbeid is voor Hegel dan ook een socialiserend proces dat de mens disciplineert. Men gaat zich afstemmen op de wensen van anderen, maar probeert zich daarin altijd te onderscheiden. De bakker volgt andere leden van het ambacht door brood te bakken zoals de ambachtslieden overeen gekomen zijn dat het brood behoort te zijn, maar heeft daarnaast ook de behoefte om zich te onderscheiden van de andere bakkers. Er bestaat een “behoefte aan het zich-gelijk-maken, *het nadoen*, enerzijds; en anderzijds de behoefte de daarin net zo aanwezige bijzonderheid, namelijk de behoefte om zich te onderscheiden en zich te doen gelden.”³² Zo ontwikkelt iedere bakker een eigen receptuur die in de smaak valt bij een bepaalde groep mensen, die ervoor kiest hun brood bij deze bakker te kopen. Er ontstaat een *systeem der behoeften*.

---

³⁰ In het licht van de huidige boerenprotesten zien we dat de erkenning een voorname rol speelt. Men zou de boeren niet waarderen, ze zouden de schuld krijgen van alle milieuproblematiek en afgeschilderd worden als dierenmishandelaars. De boeren trokken naar het Malieveld om erkend worden voor hun harde werk, voor het feit dat ze zich met hart en ziel inzetten voor hun bedrijf en omdat zij aan de basis liggen van het (economische) leven van alle Nederlanders. Het gebrek aan een gevoel van erkenning leidde bij de boerenberoepsgroep tot vervreemding: begrepen die Nederlanders wel wat zij allemaal voor hen zouden doen? (Agractie, 2019)

³¹ Hegel (2014). Het systeem van de behoeften

³² Ibid., p.199

Iedereen in de burgerlijke maatschappij draait mee in het systeem der behoeften. Uit het systeem der behoeften komen de standen voort. Hegel onderscheidt er drie: de substantiële stand, ofwel de boeren; de stand van de nijverheid, waarvan de leden een natuurproduct vormgeven als bijvoorbeeld ambachtsman, fabrikant, of handelaar; en de algemene stand, ofwel de ambtenarij. Vandaag de dag differentiëren we sectoren binnen de economie die grofweg overeenkomen met Hegels standen. De primaire sector levert grondstoffen en voedsel, zoals de substantiële stand. De secundaire sector behelst alle bedrijven die deze grondstoffen verwerken en de tertiaire sector verricht de commerciële dienstverlening om de hieruit volgende producten te verkopen. Deze twee sectoren komen bij Hegel samen binnen de stand van de nijverheid. Afsluitend spreken we van de quataire sector wanneer we het hebben over degenen die diensten verlenen zonder winstoogmerk – de algemene stand. Een stand valt niet samen met een beroepsgroep. Het wijst op een collectief dat er eenzelfde soort mentaliteit op nahoudt doordat de consumptie- en productiewijze in hoge mate overeen komt.

Een stand is voor Hegel geen vast gegeven dat je met je geboorte meekrijgt: je kiest ervoor om daar onderdeel van te zijn, zoals je kan kiezen voor het bakkersleven of het boerenbestaan. Waarom je voor de ene stand kiest en niet voor de andere kan toevallig zijn. Vrijheid betekent voor Hegel dat je de *mogelijkheid* hebt om te kiezen wat je *wil* gaan doen; eenmaal de keuze gemaakt, ben je wel gebonden aan de vorm die gepaard gaat met de door jou gemaakte keuze.³³ Dit zijn de (ongeschreven) regels van de beroepsgroep waar ieder lid zich aan houdt, zoals het brood waarvan de ambachtelijke beroepsgroep van bakkers de kwaliteit kan beoordelen. Wat een stand inhoudt ervaar je pas wanneer je erin zit. De verschillende standen brengen verschillende typen personen voort, die op geheel andere wijze in het leven staan wegens de aard van hun dagelijkse realiteit. De buiten- en binnenwereld treden in samenspel met elkaar op en beïnvloeden elkaar. Men ontwikkelt een ander type (arbeids)ethos. Uitgebreid bestuderen we dat van de boerenstand; de nijverheid en ambtenarij komen kort voorbij om de verschillen te duiden.

§2.1.2 De boerenstand bij Hegel

De eerste stand is de substantiële stand van de boeren. De boer heeft zijn vermogen in de vorm van natuurproducten afkomstig uit de grond die wordt bewerkt zodat de mens in haar

---

³³ Uiteraard niet voor de rest van je leven – mocht je je op je keuze willen beroepen, dan is dat altijd mogelijk.

behoeftes bevredigd kan worden.³⁴ Voorheen was zij de grootste stand, maar inmiddels is zij in de westerse samenleving geslonken tot nog maar een paar procent van de bevolking. Voor het grootste deel van de geschiedenis waren boerenfamilies in het bezit van een erf dat nauw verbonden was met de familie: het was een familie-eigendom dat generaties lang werd doorgegeven. Met het ontstaan van de eerste boeren komt ook het eigendomsprincipe op, wat volgens Hegel cruciaal is voor de ontwikkeling van vrijheid. Toen de zwervende mens zich permanent op een plaats ging vestigen, het land begon te bewerken en de vrucht van haar arbeid wilde gaan plukken, kreeg zij tegelijkertijd behoefte aan eigendom.³⁵ Je wil immers geen harde inspanning leveren om er vervolgens achter te komen dat een ander kosten noch moeite spaart om zich hiervan te kunnen bedienen. De eerste staatsstichting werd dan ook mogelijk door de invoering van de landbouw. Het nomadenbestaan kwam tot rust middels het privaatrecht waarmee men met een hogere mate van zekerheid in haar behoeften bevredigd konden worden dan wanneer men zwierf.

Voor het bewerken van de grond is de boer erg afhankelijk van natuurlijke omstandigheden. Het graan, de aardappelen of de koe moeten het zelf doen en je bent daar als boer op aangewezen. Je kan wel iets vlotter of slimmer gaan werken om betere melk of meer graan te leveren, maar je kan niet beïnvloeden dat de aardappelen eerder gerooid kunnen worden dan ze rijp zijn.³⁶ Je blijft op het leven zelf aangewezen: “Vanwege het verband tussen enerzijds arbeid en opbrengst en anderzijds afzonderlijke vaste natuurlijke periodes, en de afhankelijkheid van de oogst van de veranderlijkheid van de natuurlijke processen, wordt het doel, bevrediging van de behoefte, voorzorg met het oog op de toekomst”.³⁷ De boer is goeddeels afhankelijk van de elementen, afwachtend wat de natuur hem zal brengen. Als zodoende is hij verbonden met de natuur als iets waarvan hij zeker is, maar waar hij tegelijkertijd aan overgeleverd is. De seizoenen keren ieder jaar terug, maar in welke mate de natuur zal schenken blijft altijd een verrassing. Zo rust de boer in het land, wetende dat hij niet alles in de hand heeft waarbij hij vertrouwend wacht op datgene wat op hem af komt.

Voor het grootste gedeelte van de geschiedenis erfde de gemiddelde boer het eigendom van zijn vader en gaf het door aan zijn kinderen. De boer heeft volgens Hegel dan ook het gezinsleven en het grondbezit als basis.³⁸ De familie en het vermogen aan grond waaruit men put zijn sterk met elkaar verbonden. De boer is één met het land en zijn familie

---

³⁴ Ibid., p.204

³⁵ Ibid., p.204

³⁶ Verbrugge (2019), college over Hegels systeem van de behoeften

³⁷ Hegel (2014), p.204

³⁸ Ibid., p.204

en ziet zichzelf als lid van een geslacht of een keten. Het gaat niet om hem in het bijzonder, maar om het doorgeven en bestendigen van datgene waar hij in opgroeit. In die zin is het boerenbestaan dan ook onmiddellijk: het is er, het is het gegevene van het erf en de grond die je vervolgens als passant door zal geven. De boer voelt zich hierdoor meer één met het land dan de leden van andere standen. Zij onderscheidt zich nog niet zoals men doet bij de stand van de nijverheid; de geest van de boer weet zich voornamelijk verzonken in het land. De eigen reflectie is bij de boerenstand ondergeschikt aan de productie.

Jarenlang heeft de boerenstand het grootste gedeelte van de economische activiteit van de samenleving beslagen. Bovenop deze stand ontwikkelde zich de tweede stand van de handel en de nijverheid.³⁹ Het vermogen van deze stand zit niet in het land, maar in de vaardigheden die de leden van deze groep zich aanwenden. De vraag wordt: "Wat kan jij?". Ambachtslieden dienen een vak te leren waarmee ze vervolgens hun kunde gaan verkopen. Er ontstaan kwaliteitscriteria binnen verschillende ambachten, waarmee men afstemt met vakgenoten en tegelijkertijd zichzelf op een eigenzinnige wijze vormt. Zo diende het ambachtslied zich veel meer te onderscheiden of verbijzonderen dan de boer, die algemener opereerde. Er zit minder variatie in het graan dan in het brood dat ervan gebakken kan worden.

Volgens Hegel kent een ambachtslied meer afhankelijkheidsverstrengelingen dan een boer. Boeren hebben volgens hem meer afhankelijkheid van de natuur dan van de medemens.⁴⁰ De boer heeft zoveel bunder land dat bewerkt moet worden. Hij is onderworpen aan het aantal liter melk dat zijn koeien kunnen bieden en dat geeft een bepaalde mate van rust. De landbouwer plaatst zich in een keten wanneer hij kiest voor het boerenbestaan, zijn vermogen is onafhankelijk van de onzekerheid van de bedrijvigheid, winstzucht en de veranderlijkheid van bezit. Van de verschillende zoons (of dochters) was het veelal zo dat één het bedrijf overnam, waarmee hij (of zij) op het land kwam te zitten, zich nestelde en daarin kalmte trof. Hier treffen we de boer die een eenheid met het land vormt; er treedt nog geen verbijzondering of differentiatie op. Bij de nijverheid die binnen de burgerlijke samenleving ontstaat, kan men van alles kiezen dankzij de verschillende behoeftes die door luxe zijn ontwikkeld.⁴¹ De stand van de bedrijvigheid is afhankelijk van en aangewezen op deze behoeftes. De nijverheid wordt gekenmerkt door een beweeglijkheid en afhankelijkheid die fundamenteel anders is dan bij de boer. De ambachtsman is van twee kanten volledig

---

³⁹ Ibid., p.204

⁴⁰ Verbrugge (2019), college over Hegels systeem van de behoeften

⁴¹ Hegel (2014). P.200

afhankelijk van personen – zowel de aanvoer als de afnemer.⁴² Deze productiviteit biedt meer mogelijkheden en daardoor wordt het leven ook meer gefragmenteerd. Waar bij de boeren het levensprincipe centraal staat, gaat het bij de nijverheid meer om het geld. De boer zit op het vertrouwen, de handelaar vraagt zich constant af waar en hoe het goedkoper kan.

Tot slot richt de derde stand zich op de algemene zaak. Het publiek belang, de gemeenschap en de staat staan hierbij centraal. Hegel heeft het over de ambtelijke stand, die een salaris ontvangt om zich in te zetten voor het algemeen belang. Het gaat niet om hun eigen gewin, vermogen of familie. Binnen deze stand draait het niet om het individu, maar om het collectief. In de algemene stand zijn de boeren en de ambachtslieden vertegenwoordigd. Ambtenaren dienen zich op redelijke wijze in te zetten voor de belangen van de boeren en de ambachtslieden. Deze groeperingen dienen beschermd te worden door het recht. De burgerlijke maatschappij bestaat dankzij het eigendom dat beschermd wordt. Wanneer men haar eigen behoefte najaagt, zal zij door het systeem der behoeften gesocialiseerd worden. Doordat we kiezen voor een bepaalde stand en aan het werk gaan, vormen we onszelf en worden we wie wij zijn. Als je een leven zonder werk nastreeft, wie ben je dan of wat stel je dan voor? Dankzij arbeid worden we een persoon, aldus Hegel.⁴³

De verschillende standen kennen hun eigen type mentaliteit of gezindheid. De levensgang van personen binnen de verschillende standen vertoont overeenkomsten doordat zij zich op gelijksoortige wijze bestendigen binnen een parallelle omgeving. Hierdoor kunnen we spreken over zoiets als het ethos van de boer. In navolging van Hegel kunnen we stellen dat de boer een rustig, zwijgzaam en bestendig type is. Hij kan aanvaarden dat het leven op een bepaalde manier gewoon *is*. Soms regent het nou eenmaal hard. Het is wat het is, ook dan moet je aan het werk. Je dient je activiteiten in te richten naar hoe het is. Deze aanvaarding draagt een bepaalde mate van religieuze overgave in zich: je gelooft in de scheppingskracht van de natuur, aanvaardt dat je niet alles kunt doorgronden en daarmee dus ook niet alles in de hand hebt. Je moet erop vertrouwen dat de natuur je goed gezind is, je schikt je naar een hogere macht en bent dankbaar voor hetgeen de natuur je telkens opnieuw zal schenken. De houding van de boer als zodanig is een van vertrouwen en gehoorzaamheid aan hoe het is, meedeinend op een orde die groter is dan hijzelf.

Het boerenbestaan draagt een bepaalde eenvoud in zich. Alhoewel een boer moet nadenken over wat hij doet - je kan niet zomaar iets op het land gooien en hopen dat het goed

---

⁴² Verbrugge (2019), college over Hegels systeem van de behoeften

⁴³ Hegel (2014), p.201

komt -, is het type werk van eenvoudige, elementaire aard. De intelligentie van de boer betreft een gezond verstand dat niet gestoeld is op allerlei geraffineerde theorieën, maar op het bestuderen van het leven van alledag. De boer verlangt er niet naar dat hem een brede geleerdheid wordt gepresenteerd, hij heeft voldoende aan het eenvoudige, goede woord.⁴⁴ De reflectie die bij de landbouwer wel aanwezig is, treedt op in de vorm van een soort boeren leepheid.⁴⁵ Hij kan zeer berekenend en arglistig uit de hoek komen: “Op sluwe wijze wisten de varkensboeren uit het zuiden het mestquotum te omzeilen. Tegen betaling deponeerden ze hun stront op het noordelijk gelegen landbouwareaal.”

In het boerenleven van vandaag de dag zien we nog veel terug van de kenmerken die Hegel in zijn rechtsfilosofie beschreef als karakteristiek voor de boerenstand. Nog altijd bezitten de meeste boeren een erf en verkeren zij gedurende het grootste deel van de dag in de nabijheid van hun familie. De boer bewerkt de grond en levert de basisproducten voor de rest van de samenleving. Ook is het duidelijk dat een agrariër een herkenbaar ander slag mens betreft dan het ambachtslied of de ambtenaar. De afhankelijkheidsrelatie met de natuur heeft haar weerslag op de mentaliteit die de boer erop nahoudt en de wijze waarop hij in het leven staat. We zullen in het volgende hoofdstuk gaan zien hoe onder invloed van de techniek de rust van de afhankelijkheid van de natuur een ander karakter gaat krijgen.

§2.2 Oswald Spengler over het tijdloze boerenbestaan

Het gedachtegoed van de Duitse cultuurhistoricus Oswald Spengler wordt gerekend tot de beweging van de revolutionaire conservatieven. Hij publiceerde aan het begin van de twintigste eeuw het tweedelige, politiek geëngageerde werk *Der Untergang des Abendlandes* waarin hij de opkomst en ondergang van hoogculturen bestudeerde. Waar Hegel de nadruk legt op de opkomst van de boerenstand vanuit het vrijheidsbegrip en de daarmee gepaard gaande noodzaak van eigendom, beschrijft Spengler de opkomst van de boerenstand als de mogelijksvoorwaarde voor het ontstaan van cultuur.⁴⁶ Beide beschrijven hoe de boer de ontwikkeling van een staat faciliteert. In tegenstelling tot Hegels vooruitgangdenken ziet Spengler de wereld als een organisch geheel waarin dat wat opkomt ook noodzakelijkerwijs eens ten onder zal gaan. In *De Ondergang* beschrijft Spengler zeven hoogculturen die allen

---

⁴⁴ Verbrugge (2019), college over Hegels systeem van de behoeften

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Cultuur omschrijft Spengler als de ‘som van ... verzinnelijke, ruimtelijk en vatbaar geworden uitdrukking: daden en overtuigingen, religie en staat, kunsten en wetenschappen, volkeren en steden, economische en maatschappelijke vormen, talen, wetten, zeden en gewoonten, karakters, gelaatstreken en klederdrachten’. (2017, B1, p.95)

een fundamenteel eigen karakter en essentie bezitten en een vergelijkbare levensloop doormaken in een patroon overeenkomstig met de seizoenen: “elke cultuur heeft haar nieuwe expressieve mogelijkheden, die opkomen, rijpen en verwelken, en nooit terugkeren.”⁴⁷ De mogelijkheden van een cultuur als dusdanig zijn eenmalig, historisch en afhankelijk van het culturele landschap. Voor Spengler worden zij bepaald door het lot (*Schicksal*). Het lot ziet Spengler niet als het toeval, maar als datgene wat een volk noodzakelijk staat te wachten vanuit de levensweg die nou eenmaal ingeslagen is. De ontwikkeling ervan kan enigszins beïnvloed worden door toevalligheden, maar het lot staat onveranderbaar vast.⁴⁸

De kracht van de filosofie van Spengler zit in zijn intuïtieve denken waarmee hij rake observaties maakte en voorspellingen deed, die heden ten dage deels zijn uitgekomen. De verbondenheid van een cultuur met de grond waarop zij wortelt staat daarbij centraal. Zonder vruchtbare grond kan een cultuur niet langer rijpen en zal er verharding en verstening optreden. Volgens Spengler bevindt de westerse wereld zich momenteel in deze verstarringsfase. Vanuit het grotere beeld van de vorming van een cultuur zal ik in dit laatste deel uiteenzetten hoe Spengler de boerenstand interpreteert. Door het bestuderen van de cycliciteit van hoogculturen zag Spengler patronen binnen verschillende hoogculturen waarmee hij gewaar werd van het begrip de boerenstand als datgene wat door iedere cyclus heen standhoudt. Tegelijkertijd stelt hij dat iedere cultuurperiode haar eigen tijdsgeest kent, met een unieke uitwerking op het alledaagse leven in dat tijdperk. Beide elementen bieden een rijker begrip van het boerenleven.

Alvorens ik naar het begrip van het boerenleven ga, is het van belang kort stil te staan bij Spenglers levensbegrip zelf. Dit begrip ligt ten grondslag aan zijn gehele werk en vormt het fundament van waaruit hij vervolgens ook een concept zoals de boerenstand vormgeeft. Om Spenglers levensbegrip te verhelderen, expliciteer ik allereerst de begrippen kosmos, microkosmos, *dasein* en *wachsein*. We zullen zien dat de uiteenzetting van deze begrippen aansluit op de kern van de ethologische analyse. Na de explicitering van Spenglers leidmotieven zal ik in het daaropvolgende dieper ingaan op zijn karakterisering van de boerenstand.

---

⁴⁷ Spengler (2017). B1, p.40

⁴⁸ Ibid., B1, P. 217 . Later in deze scriptie komen we nog uitgebreid terug op de rol van het lot.

§2.2.1 Spenglers levensbegrip

Spengler opent de tweede band van *De ondergang van het avondland* met een bespreking van het kosmische en de microkosmische stromen van het leven. Deze begrippen komen veelvuldig op verschillende niveaus terug – ze zijn cruciaal in zijn werk. Het kosmische is de verbondenheid van het leven met de natuurprocessen als een collectieve stroming waarin dit leven zelf opgaat.⁴⁹ Het kosmische is datgene wat ons ten diepste verbindt en de omgeving doortrekt. Zo zijn planten kosmisch omdat zij zich één weten met het landschap en volledig afhankelijk zijn van de natuur. Een plant is een eigen wezen, maar zij is volledig aan haar omgeving overgeleverd. Ze stemt zich erop af, meedeinend op het ritme van datgene zich aandoet. Bij het vallen van de nacht sluit de bloem zich en met het aanbreken van de dag heropent zij. Spengler noemt dit ook wel het *dasein (bestaan)*, de oerverbintenis met het kosmische.⁵⁰ Het dasein is er en is altijd gericht op groei en voltooiing. Het is duurzaamheid.

In de relatie tussen plant en het geheel waar zij deel van uitmaakt spreekt Spengler ook wel van het kosmisch tact van de plant. Dit tactgevoel maakt het mogelijk om op een passende manier ingesteld te raken op de omgeving. Het is een collectieve energie, het onuitgesproken sferische waarin je kan meebewegen. Het kosmisch tact is “alles wat je ook met ‘richting’, ‘tijd’, ‘ritme’, ‘lot’ of ‘verlangen’ kunt omschrijven.”⁵¹ Het gaat tevens om periodiciteit, zoals het ritme van dag en nacht waarop de plant inspeelt. Ook dieren en mensen dragen een element van kosmisch tact in zich, zoals de zwerm vogels die naar het zuiden trekt om te overwinteren of de mens die over een hart- en slaapritme bezit. In de aard van mens en dier ligt verder iets gespletens, terwijl de plant puur kosmisch is.

Spengler omschrijft dieren als “kleine werelden op zich binnen een andere grote wereld.”⁵² Zij vormen een microkosmos waardoor ze zich vrij en onafhankelijk in de wereld kunnen bewegen. Het dier gaat op zoek naar voedsel, het beweegt heen en weer. Het dierlijk leven maakt zich los van haar omgeving en verhoudt zich ertoe. Dit samenspel tussen de binnen- en buitenwereld dat ontstaat hebben we natuurlijk eerder gezien in de ethologische analyse. Spengler stelt dat het dier vanuit haar vrijere bestaan altijd op zoek naar de verbondenheid met de grond. Doordat het dier zowel verbonden als vrij is, staat zij op gespannen voet met haar omgeving. Middels de zintuigen tasten dieren en mensen voortdurend hun omgeving af om zich te oriënteren en de relatie ermee vast te stellen.⁵³ Deze

---

⁴⁹ Ibid., B2, 1.1

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid., B2, p.11

⁵² Ibid., B2, p.9

⁵³ Ibid., B2, p.12

gespannenheid raakt ten diepste aan het wezen van het dier.⁵⁴ Spengler noemt deze gespannen kant van het leven ook wel het *wachsein (wakker-zijn)*.⁵⁵ Het dier moet zich constant opnieuw instellen op haar veranderlijke omgeving.

In de afstemming met de omgeving speelt zowel het dasein als het wachsein een rol. Het dasein zorgt ervoor dat je niet tegenover iets staat maar dat je ergens in zit, erin opgaat, dat je de omgeving kunt *aanvoelen*. Het bestaan maakt zich geheimzinnig verstaanbaar in de voeling, zonder het gebruik van tekens of taal.⁵⁶ Het is het boerenpaar dat zwijgend met elkaar converseert, wetend wat de ander denkt en voelt waarbij de woorden de harmonie alleen maar zouden verstoren.⁵⁷ Het is het meebewegen met het collectieve, zoals een marcherend leger, supporters bij een voetbalwedstrijd of een dansende mensenmassa in een club. Het is het sferische waar Verbrugge over spreekt. Daar waar het kosmisch tact een omgeving aanvoelt, wordt de microkosmische spanning zich *gewaar*. Het is de waakzaamheid en opmerkzaamheid. Het wachsein ontwaakt iedere dag. Het toonbeeld van het wachsein is volgens Spengler de wetenschap die zich gewaar wil worden van hetgeen zich in de wereld afspeelt om de werkelijkheid systematisch te kunnen ordenen, begrijpen, verklaren en voorspellen. Daarmee ontstaat het risico dat je niet meer goed *voelt* wat er aan de hand is omdat de verbondenheid met de kosmische omgeving doorbroken wordt: de ratio zingt los van het gevoel en probeert haar een vorm op te leggen.

§2.2.2 De boerenstand bij Spengler

Volgens Spengler was de oorspronkelijke mens een dolend dier.⁵⁸ Middels de jacht en het verzamelen van voedsel plunderde zij de natuur om te kunnen overleven, altijd op de hoede voor het vijandige karakter van haar omgeving. Men was in grote mate microkosmos. Met de komst van de landbouw transformeerde de aard van het bestaan van de mens. In plaats van het plunderen van de natuur wilde men haar veranderen en beheersen. Het planten zorgde ervoor dat men ging cultiveren en voortbrengen. Het begin van het bewerken van de grond om in ons levensonderhoud te voorzien, markeerde ook de start van de inbedding van de mens in het landschap. Men raakte verbonden met de grond en ontwikkelde een ander type bewustzijn, een ander type ziel. Er ontstond een slag mens dat zelf ook een soort plant is: de

---

⁵⁴ In wakkere toestand is het dier altijd op een bepaalde wijze gespannen; slechts wanneer zij slaapt is zij ontspannen en bestaat zij plantaardig. Niet voor niets gebruiken we de term 'vegetatieve toestand' wanneer een persoon zich in een wakkere coma bevindt.

⁵⁵ Ibid., B2, 14

⁵⁶ Ibid., B2, p.152

⁵⁷ Ibid., B2, p.159

⁵⁸ Ibid., B2, p.103

boer. Zowel voor Hegel als voor Spengler vangt een samenleving aan wanneer de boer zich neerpoot.

De boer is geworteld in de grond, net als een plant. Zoals de plant de grond waarin ze wortelt verdedigt tegen vreemde kiemen of indringers, zal de boer zich met zijn hart en ziel inzetten voor zijn haard. Zowel Hegel als Spengler zien het eigendom rondom de boerenhoeves ontstaan. Voor Spengler volgt het eigendom niet uit de idee van erkenning en vrijheid - Spengler ziet het eigendom voortkomen uit het gevoel. Gevoelsmatig heeft de boer zich diep verbonden met de aarde en de omgeving, gedurende op het ritme van de seizoenen. Van een gespannen wakkere nomade leert de mens als boer zich meer te verbinden met de kosmische daseinskant van het bestaan. Er ontstaat een connectie met het leven. Om de aarde te kunnen bewerken ten behoeve van dit bestaan, moet de boer de ritmiek van de kosmische stromingen aanvoelen. Hij ontwikkelt een zwijgend tactgevoel waarmee hij in verbinding staat met het land. Hij voorvoelt wanneer er regen aankomt, begrijpt wat zijn gewassen of dieren nodig hebben. Doordat hij zich op een vaste plek begeeft, ziet hij het land veranderen onder invloed van de seizoenen. In dit proces ontwaart de boer zoiets als een ziel van het landschap en een nieuwe verbondenheid met het menselijke bestaan.⁵⁹ Hij raakt ingesteld op de natuurlijke cycli en ontwikkelt een bepaald soort begrip voor de weerbarstigheid van de natuur, die hij doorvoelt. Het eigenzinnige van moeder natuur boezemt de boeren ontzag in, en dit reflecteert op het zielsniveau. De boer bezit volgens Spengler over een mystieke ziel in combinatie met een droog, op het praktische gericht verstand.⁶⁰

De boer is de oorsprong van het culturele bestaan. Hij vormt de ahistorische oerstand die het leven niet alleen dient door het voedsel dat hij uit de bodem haalt, maar ook door het leveren van het bloed voor de andere standen.⁶¹ Spengler beschrijft net als Hegel een standenmaatschappij, alhoewel hij dit op een andere wijze uiteen zet. Spengler onderscheidt naast de boerenstand de stand van de adel (de aristocratie) en de priesters (die beide ontkiemen uit de boerenstand) en de burgerij. Iedere cultuur begint met het opbloeien van een aristocratie en een priesterdom, ofwel met een wereld- en een religieus motief welke zich ontwikkelen binnen een stedelijke omgeving. Dankzij deze standen ontstaat er een nieuwe geestdrift die een cultuur stap voor stap tot leven brengt in een stad. De adel en priesterdom belichamen de twee verschillende kanten van het bestaan, respectievelijk het dasein en het wachsein. Gezamenlijk dragen zij het zielebeeld van een cultuur, ingegeven door de binding

---

⁵⁹ Ibid., B2 p.103-104

⁶⁰ Ibid., B2, p.112

⁶¹ Ibid., B2, p.407

met de grond die dankzij de boeren ontstond. Voor Spengler ontstaan de standen niet vanuit het idee van de verwerkelijking van de vrijheid, maar omdat zij noodzakelijk de twee kanten van het leven belichamen die in een hoogcultuur tot wasdom kunnen komen.

Economisch gezien zorgen boeren eigenlijk als enige en bij uitstek voor de *producerende* kant van het leven dat *al het andere pas mogelijk maakt*: “Al het hogere economische leven ontstaat met en boven op een boerenstand.”⁶² De handel daarentegen vormt een *veroverende* soort economie waarvan de activiteit puur gericht is op het buitmaken. Spengler noemt de handel een “geraffineerd parasitisme, [...] psychisch niet gehinderd door zeden en gebruiken van de aarde, een leven dat op een ander leven teert.”⁶³ De vroege handelaars bewogen zich binnen een systeem van goederenverkeer. Een goed is gehecht aan het leven dat haar heeft voortgebracht of gebruikt. De waarde ervan werd *door het leven bepaald* volgens een aangevoelde, veranderlijke schaal. Zo waren koeien voor zowel de boer als de landelijke handelaar eerst en vooral een *wezen*, en daarna pas een *ruilobject*. Met de economische blik van de stedeling echter verandert dit beeld.

Met de komst van de eerste steden gaat het contrast tussen de stad en het platteland zich aftekenen. Vanaf nu bestaat er een levenswijze binnen en buiten de stad: de stedeling versus de boer. Voor de stedeling die geen verbintenis heeft met de grond of de goederen die eruit voortkomen, bestaan slechts waren die hij nodig heeft ten behoeve van zijn levensonderhoud. Wat rest is een abstracte geldwaarde die toevalligerwijs de gedaante van een koe kan aannemen.⁶⁴ Dit toont al dat een boer een ander slag mens is dan een stedeling. De boer aanschouwt in de verte het silhouet van de stad als een groots krachtencentrum. Vanuit de stad bezien straalt het platteland radicale rust uit. De aard van de gelegenheden is anders: opgroeien op het platteland is niet hetzelfde als het doormaken van een jeugd in een stedelijke omgeving. Als gevolg van de wisselwerking tussen de binnen- en de buitenwereld ontstaan er verschillende mentaliteiten, waar de ethologische analyse al op wees. Het plattelands- en stadslevens steken tegen elkaar af.

Anders dan Hegel benadrukt Spengler het contrast tussen de stedelijke en landelijk type levenswijze en de *machtdynamiek* die tussen beide ontstaat: de stad wil gaan heersen over het omringende land. De stad ontwikkelt een eigen ziel die geschiedenis gaat schrijven tegenover het ahistorische van het boerenleven, dat voor een deel hetzelfde blijft zoals altijd. In het beginstadium van de ontwikkeling van een stad is er sprake van een diepe psychische

---

⁶² Ibid., B2, p.558

⁶³ B2, p.563

⁶⁴ B2, p.566

verbondenheid tussen de stad en de grond waarin zij wortelt. Deze verbintenis vormt de voedingsbodem voor het opbloeien van een cultuur. Is de stad eenmaal ontwaakt, dan vormt het voor zichzelf een lichaam dat zich wil afzetten van de gevoelsmatig ondergeschikte omgeving. Steden worden namelijk steeds bepalender naarmate een cultuur zich verder ontwikkelt. In het gedachtegoed van Spengler trekt de stad het leven uit het platteland om dit vervolgens voor zich te gebruiken. Het land wordt door de ogen van de stedeling als “de omgeving” gezien, een omgeving die bovendien dient te gehoorzamen aan het centrum. Het stedelijke wachsein wil het landelijke dasein overheersen, aldus Spengler.

Deze machtsdynamiek toont zich ook in de economie. In het economische plaatje van de stedeling wordt de waarde van een goed op “objectieve” wijze berekend. De schaal om te bepalen wat waarde is, wordt niet langer afgemeten aan het leven, maar “rationeel” berekend al naar gelang de werking van het goed. Deze werking staat los van persoonlijke behoeftes en hanteert de niet-kwalitatieve maatstaf van *vraag en aanbod*. De hoeveelheid van een goed stelt de prijs vast, waarmee de waarde in relatie tot *het ding zelf* wordt bepaald in plaats van onderling *in afweging met andere dingen*. Met het ontstaan van de handelaar en het geldverkeer worden producenten vervolgens gedwongen tot aanbod en verbruikers tot afname bij deze handelaar, die middels een berekening vanuit zijn belang bepaalt wat de waarde van het goed is.⁶⁵ Waar geld eerder een dienende functie had ter ondersteuning van een goeddraaiende goederenstroom, krijgt het tijdens de civilisatiefase zo’n centrale rol dat het geld in het teken van zijn eigen ontwikkeling komt te staan. De geldstroom dringt de goederenstroom binnen en krijgt haar in z’n bezit.

Aldus komt in de steden een andere vorm van kennis en bewustzijn op, die wordt gedragen door het ontstaan van een derde stand: de burgerij, een ‘rest’-stand die bij Hegel niet voorkomt en die zich volgens Spengler negatief laat kenmerken doordat zij geen boer, priester of adel is, maar een verzameling mensen die zich hierboven verheven voelt met hun stedelijke intelligentie en ratio. Voor Spengler ontwikkelt zich hier de betoverende idee van persoonlijke vrijheid - vrijheid als het zich losmaken van iets, een vrijheid met een onbepaald karakter. De burgerij is volgens Spengler vooral “tegen” iets uit naam van het abstracte, theoretische ideaal van vrijheid waarvan Hegel eerder al aantoonde dat zij geen inhoud heeft.⁶⁶ Vrijheid heeft bij Spengler een negatieve duiding, zich onderscheidend van het positief ingevulde begrip zoals gezien door Hegel. Mettertijd zetten de burgers zich uit naam van de

---

⁶⁵ B2, p.570

⁶⁶ Ibid., B2, p.112

rede af tegen de politiek-economische macht van de adel en de geestelijke macht van de priesters; de aanspraak op privileges gebaseerd op grond van historische status wordt niet langer aanvaard. De burgerij ziet dit als een verouderd en zinloos systeem – zij is tegen de “onrecht” die zich door de geschiedenis heeft ontwikkeld en wil zich bevrijden uit de standenpolitiek.

Wanneer de burgers zich tegen de oerstanden opgewassen gaan voelen, opent zich de aanval op adellijke en priesterlijke macht. De staatsidee zegeviert ten opzichte van de standen. In plaats van de regie van de standen komt de stad onder het gezag van het geld (uit de adel), de wetenschap (uit de priesters) en de tirannie van de democratie te staan. Al deze principes gaan uit van de macht van het getal. Voor Spengler markeert dit het begin van het einde - de massa is het radicale niets. Wanneer het plaveisel van de stad dichtslibt en de mogelijkheid om te aarden vervolgens wordt versperd, dijt de stad uit tot metropool en slaat een hoogcultuur om in een civilisatie. Dit is de laatste fase van een hoogcultuur, en tevens de fase waarin wij als westerse cultuur ons volgens Spengler bevinden.

In de civilisatiefase is de cultuur uit vorm geraakt. Spengler hanteert het begrip civilisatie als tegenhanger van cultuur. Een civilisatie treedt in wanneer alle mogelijkheden van een cultuur ontplooid zijn en een kunstmatige levensfase wordt bereikt. Men is losgesneden van de wortels van het zieleleven, het daseinselement is teruggetrokken. De wereldstadbewoner kan alleen nog op een kunstmatige grond leven, omdat zijn kosmisch tact is verslapt. De ziel van de cultuurfase is uitgedoofd en versteend; zij wordt niet meer gevoed, het raakt de mensen niet meer. Een gevoelloze intelligentie heeft zich van het leven meester gemaakt. Een civilisatie wordt gekenmerkt door irreligiositeit, materialisme en nihilisme. Men heeft geen besef meer van het grotere, kosmische geheel waarin zij is openomen. Hierdoor nemen spanningen toe. De stad gaat gebukt onder een allesoverheersend wachsein, men is constant gespannen microkosmos. Er heerst vrede en rijkdom, men organiseert van alles, maar de voortschrijdende ontworteling van het bestaan leidt - net als bij planten - tot degradatie van het leven. De cultuur is niet meer vruchtbaar, men voelt zich nergens meer echt mee verbonden.

De boerenhoeve slaat de stedelijke processen vanaf een afstand gade, aldus Spengler. De hoeve blijft door de eeuwen heen bestaan, buiten de cultuur en de stedelijke geschiedenis van de mens. Doordat een boer zowel voorafgaat aan verschillende cultuurvormen en ook na de ondergang van een cultuur blijft bestaan, stelt Spengler dat de boer geen cultuur heeft noch ontvankelijk ervoor is: “wat de cultuur daar in de steden aan staatsvormen en

economische stelsels ... bedenkt, neemt hij uiteindelijk wantrouwig en aarzelend voor lief, zonder dat zijn aard erdoor verandert.”⁶⁷ De boer is immers ahistorisch en beweegt dus niet als zodanig mee. Voor Spengler is de boer de eeuwige mens die iedere uiting van cultuur overleeft, net zoals het vegetatieve dat decennialang opkomt en ondergaat.

Richting het hedendaagse boerenbestaan

Hegel en Spengler beschrijven de boerenstand beiden als het punt waarop samenlevingen aanvangen. Voor Hegel beweegt de westerse samenleving zich in de richting van de vrijheid, die zich steeds verder zal realiseren. Spengler daarentegen stelt dat onze westerse samenleving noodlottig ten onder zal gaan wanneer het haar tijd is. In het Avondland is volgens Spengler een belangrijke rol weggelegd voor de techniek. In Hegels werk echter speelt de techniek nauwelijks een rol. Binnen zijn uitleg van het systeem der behoefte zegt Hegel hierover: “De abstractie van het produceren maakt het werken verder steeds mechanischer, zodat het uiteindelijk mogelijk wordt dat de mens kan weggaan en zijn plaats wordt ingenomen door de machine.”⁶⁸ Over de invloed hiervan op onze vrijheid spreekt hij zich niet uit. Hoe vrij is de mens nog wanneer zij zich niet meer wezenlijk kan verwerkelijken in de wereld middels de arbeid, omdat de plaats van de mens ingenomen wordt door de machine? Eén van de voornaamste kritieken op de beperkte rol van de techniek in het werk van Hegel komt van de hand van Marx. Hegel had volgens hem geen oog voor de invloed van de moderne techniek op het vrijheidsbegrip. Door het kapitaal en de ontwikkeling van hogere vormen van techniek ontstond een klasse waar Hegel niet in voorziet: de fabrieksarbeider.⁶⁹ Als de vrijheid zich steeds verder realiseert, hoe moesten we deze onderdrukte klasse in de ban van het kapitaal en de machinetechniek dan begrijpen? In het volgende hoofdstuk zal de rol van de moderne techniek binnen de hedendaagse ontwikkelingen in het westerse boerenbestaan centraal staan. Kunnen we daadwerkelijk (met Spengler in gedachte) spreken over de boer als eeuwige mens die iedere uiting van cultuur overleeft?

---

⁶⁷ Ibid., B2, p.112

⁶⁸ Hegel (2014). P. 202

⁶⁹ Verbrugge (2019) , college over Hegels systeem van de behoeften

3 Het hedendaagse, westerse agrarische bestaan

“...de structuur van de Nederlandse landbouw [is] in de vier decennia na de Tweede Wereldoorlog volstrekt van karakter en aanblik veranderd.”

Jan Bieleman (2000)⁷⁰

De moderne techniek heeft haar stempel duidelijk op de ontwikkeling van de samenleving gedrukt. Met name in de westerse cultuur is zij een dominante rol gaan spelen. In nagenoeg alle facetten van het westerse leven is technologie aanwezig. Ook op het boerenbedrijf zijn machines, computers en robots vandaag de dag niet meer weg te denken. Onze door de tijd zo bestendigde handelingswijzen zijn dankzij de ontwikkeling van de techniek totaal getransformeerd. Wat betekent dit voor de wijze waarop de Nederlandse boer vandaag de dag het leven aan zich gelegen laat liggen? Wat is de invloed van de techniek op de sfeer die het boerenerv doortrekt? Waar het tijdloze van het boerenbestaan in het vorige hoofdstuk centraal stond, kijken we nu naar de hedendaagse westerse boer. We stellen de vraag naar hoe de aard van het boerenbestaan is veranderd onder invloed van de techniek.

We borduren voort op het werk van Spengler. Spengler was één van de eerste filosofen die de opkomst van de moderne techniek verbond aan de westerse ziel. In zijn karakterisering van de cultuur van het Avondland speelt het technische een nadrukkelijke rol. We dienen het bij uitstek te begrijpen als een westers fenomeen dat zich over de hele wereld verspreid. Spengler biedt als zodanig het juiste vertrekpunt voor de vraag naar de verandering van de aard van het boerenbestaan aan de hand van het technische. Het techniekbegrip wordt verder verhelderd met het werk *Die Perfektion Der Technik* door Friedrich Jünger. Ter illustratie en verheldering van de filosofische analyses maak ik her en der een vertaalslag naar het boerenleven vandaag de dag door gebruik te maken van deel 3 binnen het werk *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw*, dat zich richt op landbouw en voeding, en de tv-serie *Onze Boerderij* van de KRO-NCRV. In deze serie gaat presentatrice Yvon Jaspers langs bij verscheidene boeren “om te ervaren hoe het is om in deze turbulente tijd een agrarisch bedrijf te runnen.”⁷¹

---

⁷⁰ Bieleman (2000) P.20

⁷¹ KRO-NCRV (2020)

§3.1 Het karakter van de westerse cultuur

Het karakter van een hoogcultuur duidt volgens Spengler op een zielenbeeld waarmee culturen het scherpst van elkaar onderscheiden kunnen worden. Dit zielenbeeld is afhankelijk van de historische en kosmologische oriëntatie die binnen een cultuur leeft en openbaart zich in hetgeen Spengler het *oersymbool* noemt.⁷² Het oersymbool is de aanduiding van de zin van een cultuur, die gereflecteerd wordt in de gestalten die zich door de tijd heen manifesteren. Zij komt tot uitdrukking in de religie, politiek, techniek, wetenschap, kunsten, moraal en het recht - kortom, in alle facetten van het leven. Het heeft te maken met de wijze waarop de mens de ruimte om zich heen ervaart en hoe zij zich daarin thuis voelt. Het toont ook hoe de ziel omgaat met de vergankelijkheid van het leven. In de civilisatiefase van een cultuur raakt de vitaliserende kracht van het oersymbool uitgewerkt en is het niet meer in staat het gedachtegoed en de ziel van een cultuur te voeden. Kenmerkend voor de civilisatiefase is volgens Spengler dat er een crisis rondom de vorm van het leven gaat ontstaan.

Het oersymbool van de westerse cultuur is het faustische⁷³, dat omstreeks het jaar 1000 in West-Europa opkomt. Het faustische is het eenzame, strevende ik in de oneindige lege ruimte.⁷⁴ In de faustische cultuur ligt een ruimte-ervaring van het oneindige: ons heelal dijt uit, wij ervaren haar als grenzeloos en de mens heeft een dieptedrang om zo ver mogelijk door deze ruimte heen te dringen, haar te beheersen en zelfs op bepaalde punten te overwinnen. Waar volgens Hegel de wil samengaat met vrijheid, is voor Spengler de wil een uitdrukking van de faustische levenservaring. Het strevende ik wordt beheerst door een mechanische wilscultuur, een kracht die sterk gericht is op uitbreiding. Spengler spreekt van een ontdekkersziel, een imperialistisch levensgevoel.⁷⁵ De faustische mens wil datgene tevoorschijn halen wat men met het blote oog niet ziet, om zich er vervolgens zowel in inhoud

---

⁷² Spengler (2017). B1, p. 235

⁷³ Goethe's werk over de legendarische magiër en medicus Dr. Faust vormde de inspiratiebron voor het zielenbeeld dat Spengler schetst. Dr. Faust sloot een pact met de duivel om zijn ongebreidelde hebzucht naar kennis en rijkdom te stillen. Hiervoor moest hij echter wel zijn ziel opgeven na zijn dood.

⁷⁴ Ibid., B1, H3

⁷⁵ Tegenover de faustische ziel plaatst Spengler de apollinische ziel van de Grieken. Deze tegenstelling maakt de karakteristieken van de faustische ziel goed duidelijk. Voor deze scriptie voert het te ver om hiervan een uiteenzetting op te nemen. Voor nu volstaat om te weten dat de apollinische ziel zich beschouwde als een kosmos bestaande uit een groep welgevormde en goed geordende delen. Het oersymbool van de Grieken het naakte, aanwezige lichaam betrof. Het antieke valt met één blik te omvatten, het ging om het tastbare en een begrip zoals oneindigheid was voor hen ondenkbaar. De Grieken ervaarden de ruimte als gesloten, zoals het statische kosmosbegrip. Dit idee keert bijvoorbeeld terug in hun idee van het getal. Daarin was het oneindige ondenkbaar, net zoals nul of negatieve waarden - deze begrippen zijn immers niet tastbaar. Het faustische getal daarentegen gaat uit van de oneindigheid. De functie kwam op, waarbij vaste cijfers verdwenen en letters onderlinge verhoudingen zijn gaan aangeven. De functie gaat over het verband, het is een dynamische werkelijkheid die oneindig veel mogelijkheden kent.

als vorm meester van te maken.⁷⁶ Het imperialistische levensgevoel zien we zeer duidelijk terugkeren in de faustische moraal.

De wereld kent evenveel culturen als moralen, stelt Spengler in navolging van Nietzsche. Spengler begrijpt moraal niet als een systeem van normen en regels, maar als een vormenwereld die een bepaald levensgevoel tot uitdrukking brengt. Wie denkt zich hieraan te kunnen onttrekken, heeft het volgens Spengler mis: de moraal gaat hand in hand met de cultuur, drukt een bepaald levensgevoel uit en wordt door een innerlijke noodzaak gedreven.⁷⁷ Moraal is niet tijdloos, maar gebonden aan een ziel. De faustische ziel kent een zeer dwingende, eisende moraal waarmee van de mens wordt gevraagd zich te verheffen boven de natuurlijke orde van haar neigingen. De mens dient actief te strijden in naam van de vooruitgang, we zijn altijd in wording. Wat deze vooruitgang precies behelst of wat we willen worden, weet de faustische mens tragisch genoeg niet te formuleren. Het precieze doel maakt voor hem ook niet uit, het is belangrijker dat je alsmaar een bepaalde richting nastreeft die iedereen dient te volgen.

Achter de faustische moraal schuilt het idee van iets algemeen, universeels en blijvends. Spengler gebruikt als voorbeeld de categorisch imperatief van Kant: handel zo dat de maxime van je handeling door *jouw wil* tot algemene wet *moet* worden. De moraal van het Avondland noemt Spengler ook wel het ethisch socialisme: in naam van de mensheid en menselijkheid wordt de eigen mening doorgedraafd en de individuele wil opgelegd. Het socialisme draait om het element dat *iedereen* er aan mee *moet* doen, iedereen is socialist en als je je niet aansluit ben je inhumaan. Dit denken heeft een totalitair en tijdloos karakter. Het afdwingen van de modernisering op niet-westerse culturen als zodanig valt hieronder. De westerse wereld brengt de verlichting en wie hier niet aan mee wil doen, begrijpt nog niet hoe de wereld in elkaar zit. Eigen aan het faustische is dat zij al het voorafgaande wil opheffen en omvormen naar een steeds dwingender orde, opgejaagd door een ideaal van constante vernieuwing om te verbeteren. In het licht van het boerenbestaan kunnen we ook denken aan de eis om verduurzaming en dierenwelzijn in de landbouw toe te passen: wanneer men dat niet doet, is zij onmenselijk, zondig en zelfs achterlijk.

De faustische moraal is zeer intolerant, het accepteert alleen opvattingen en gedachten die binnen de zelfopgestelde, fluide speelruimte passen. Binnen deze speelruimte is men volgens Spengler vooral bezig met de wil tot macht. De zorg die voor het collectief

---

⁷⁶ Ibid., B2, p. 590

⁷⁷ Ibid., B1, p.402

bestaat moeten we bezien vanuit een breed machtsstreven, zoals een adel of elite zorg draagt voor het geheel. Naast een indringende moraal kent de faustische cultuur een indrukwekkende techniek die het leven diepgaand heeft beïnvloed.

§3.2 De faustische techniek op het boerenbedrijf

De techniek is al zo oud als de mens zelf.⁷⁸ Als gebrekkig dier kan de mens immers niet overleven zonder techniek. Voor Spengler begint de techniek met het waarnemen. De mens brengt de omgeving in kaart zodat zij deze kan hervormen ten behoeve van het leven zelf. Cultuur speelt hierin een bepalende rol: de wijze waarop wij het leven bezien heeft een invloed op het type techniek dat wij ontwikkelen. Zo bestond er in de oudheid volgens Spengler wel techniek, maar stelde dit niet veel voor. Alhoewel de Romeinen de stoommachine al eerder hadden uitgevonden, waren zij niet geïnteresseerd in de ontwikkeling ervan. De faustische ontdekker en uitvinder daarentegen heeft iets unieks. De techniek die zij produceert is groots en ingrijpend:

“Ook vroeger is de politiek over steden en volken heen gewalst, de menselijke economie heeft diep in de lotgevallen van de dieren- en plantenwereld ingegrepen, maar dat raakte slechts zijdelings aan het leven en werd weer uitgewist. Deze techniek daarentegen zal een tijdspoor achterlaten, als al het andere spoorloos is verdwenen en weggezonken.”⁷⁹

De faustische techniek wordt gekenmerkt door de wens de natuur volledig te doorgronden en te kennen, om haar vervolgens te kunnen beheersen. Het gaat volgens Spengler om een combinatie van inzicht en exploitatie om de wereld naar onze hand te kunnen zetten.⁸⁰

Wanneer we aankomen bij de (her)uitvinding van de stoommachine, verandert de wereld volledig. Tot de tijd van de stoommachine had de natuur de economie een dienst bewezen, maar de stoommachine vormt het keerpunt waarop de natuur wordt onderworpen

---

⁷⁸ Ibid., B2, p.586

⁷⁹ Ibid., B2, p.592

⁸⁰ De bakermat van de ontwikkeling van de faustische techniek treffen we bij de vroeggotische monniken. Zij wilden het geheim van God blootleggen en bewijzen. Vanuit hun dorst naar deze kennis ontsprong volgens Spengler de figuur van Faust. De monniken ondervroegen de natuur om daarin God te ontwaren, in een proces van constante worsteling met de materie. Vanuit onze hartstocht om dingen te begrijpen en vervolgens te beheersen, ontwikkelen we steeds geavanceerdere techniek. De eerste ideeën van machines komen op, als kleine kosmi die gehoorzamen aan de mens. Voor de vrome monnik echter zijn deze ideeën duivels: de grens van Gods schepping wordt hier gepasseerd, waarmee men als met de doos van Pandora iets zal ontketenen wat zijn weerga niet kent. Het proces is dan al in gang gezet en de uitvindingsziel maakt haar opmars.

aan de economie. De veranderende buitenwereld waar de machine haar intrede doet, creëert een andere machinale mentaliteit die zich laat kenmerken als een soort gevoelloze intelligentie. Het rekenend denken hangt hiermee samen, waarbij men als gevoelloos en zich niet bindend aan een goed de balans op gaat maken van haar *in-* en *output*, net als een machine waarvoor de stof geen betekenis heeft. Het voornaamste product van de machine is volgens Spengler groei. Bevolkingsgroei, mobiliteit, voedselproductie: alles groeit. Deze groei vraagt erom constant bediend en bestuurd te worden, en daarmee waarschuwt Spengler dat niet alleen de natuur een slaaf wordt van de techniek, maar dat zij ook de mens aan zich zal onderwerpen: “de machine werkt en dwingt de mens mee te werken.”⁸¹ Bieleman schetst een helder beeld: “Toen de werktuigen nog door de smid, de wagen- en de gareelmaker uit het dorp werden gemaakt, werden ze volledig afgestemd op de wensen van de boer. Naarmate de machines in de twintigste eeuw meer en meer het karakter van een massaproduct kregen, was het echter het boerenbedrijf dat werd aangepast.”⁸² De mens past zich hoe langer hoe meer aan de machine aan in een onomkeerbaar proces waarin de hele cultuur “in een bedrijvigheid terecht komt waaronder de aarde beeft.”⁸³

Spengler gebruikt het beeld van de machine als fenomeen van de moderne techniek. Hiermee gepaard gaande ziet hij de opkomst van drie specifiek nieuwe faustische beroepsgroepen die al het andere zullen overschaduwen: de ondernemer, fabrieksarbeider en de ingenieur.⁸⁴ De moderne ondernemer wordt bezielde door een individualistische dadendrang waarmee hij een duurzame verandering in de wereld tot stand wil brengen. De opkomst van het technisch-economisch bestel leidt ertoe dat zowel ondernemers als fabrieksarbeiders in dienst komen te staan van de techniek, die wordt beheerst door de ingenieur. De ingenieur heeft volgens Spengler iets weg van de priester: beide zijn ingewijd in het geheim van een kosmos die voor velen ondoorgrondelijk lijkt. De ingenieurs krijgen een cruciale positie in de civilisatiefase van de westerse wereld. Zij zijn degene waardoor de gijzelnemende machine kan doordraaien. Of het nou gaat om wind, water, zon, kolen, kernenergie of arbeid door mens en dier: iedere kracht komt in dienst te staan van de machine. De westerse industrie zal de oude banen uiteindelijk gaan overwoekeren. Deze overwoekering komen we vandaag de dag ook tegen op het boerenbedrijf.

---

⁸¹ Ibid., B2 p. 591

⁸² Bieleman (2000). p.71

⁸³ Ibid., B2 p. 591

⁸⁴ Spengler (2017). B2, p.XX

De synopsis van het programma *Onze Boerderij* toont het al: er wordt gesproken over hoe het vandaag de dag is om een agrarisch *bedrijf* te *runnen*. Inge, één van de geportretteerde boerinnen, wijdt hierover uit: "Je moet tegenwoordig ook ondernemer zijn als boer. Je moet mee kunnen met de markt en je moet zien wat er voor vraag is en waar je op in kunt spelen. Het kennen van je dieren is niet meer genoeg."⁸⁵ De boer is tegenwoordig ondernemer, ingenieur en fabrieksarbeider in één. Dag in dag uit bedient hij allerhande apparaten op het boerenbedrijf, dat steeds meer op een fabriek is gaan lijken. De boer moet enige reparaties aan al die machines zelf uit kunnen voeren zodat de kosten niet de spuigaten uitlopen, en aan het einde van de dag moet hij ook zijn *businessmodel* niet vergeten om het geheel rendabel te kunnen houden. Een boer denkt in termen van geld, maar hecht tegelijkertijd ook aan zijn grond en beesten. Het geheel laat zich maar moeilijk met elkaar rijmen, waardoor de mentale spanning oploopt.

Hegel toonde dat de boer altijd aan één kant afhankelijk is geweest van andere mensen. Aan de andere kant deed de natuur haar werk. Met de uitbreiding van de moderne techniek werd het in toenemende mate mogelijk om de werkzaamheid van de natuur te beïnvloeden. Hoe kan het sneller, meer en beter? Waar men vroeger de boerderij voornamelijk in stand hield door hard te werken, gaat het inmiddels in steeds grotere mate om het maximaliseren van de rendabiliteit en productiviteit van het boerenbedrijf. De dagelijks activiteit van een hoop grootschalige boeren bestaat uit het verfijnen van de productieketen. Onder invloed van de techniek wijzigde de aard van de grond die de boeren door de eeuwen heen bewerkten. Van een vast gegeven waar de agrariër zich in moest schikken, is hij de grond in toenemende mate als stof gaan zien die zich dient te schikken naar de wil van de ondernemende boer.

Uiteraard heeft de techniek binnen de landbouw ons door de eeuwen heen veel gebracht. Het is dan ook allerm minst de bedoeling om een nostalgisch geromantiseerd beeld van de boerenstand van voor de introductie van de moderne techniek te schetsen. Vele koeienboeren waren maar wat blij met de komst van de melkmachine en het overgrote gedeelte van de boeren wil niet "terug" naar de zware klus die het melken met de hand betrof. Tegelijkertijd heeft de komst van de melkmachine het leven op de boerderij ingrijpender veranderd dan menig boer zelf door schijnt te hebben. Boerin Agnes en haar man Albert zijn er stellig over tegen Yvon Jaspers: "Mijn vader begon met de hand met melken. Wij zijn nu

---

⁸⁵ KRO-NCRV (2020). Seizoen 1, aflevering 4

van de technologie. [...] Het werk met de kalfjes is er niet anders van geworden.”⁸⁶ Tegelijkertijd kampen beide wel met burn-out gerelateerde klachten na de overname van het bedrijf: “het sloopt je aan alle kanten. Geestelijk, lichamelijk - het haalt al het plezier uit het leven weg. [...] We wisten dat de eerste vijf jaar na een bedrijfsovername zwaar zouden worden. Maar dit is gewoon niet te doen. Je hoort sommige mensen: ‘Ik ben overspannen, ik heb een burn-out’. Nou, die fase zijn we al tien keer voorbij.”⁸⁷ De uitspraken die Agnes doet zijn tegenstrijdig: stellen dat het werk met de machine niet anders is geworden maar wel al de burn-outfase voorbij zijn terwijl voorgaande generaties boeren hier geen last van hadden, duidt erop dat het karakter van het werk met de komst van de machine op het boerenerf wel degelijk veranderd is.

Met de komst van de machine treden verschillende levensopvattingen in strijd met elkaar waardoor de spanning almaar hoger oploopt. Agnes en Albert hebben een persoonlijke relatie met hun koeien, maar van hen wordt verwacht dat ze met de beesten omgaan op een manier waarin hier nauwelijks ruimte voor is. Ze treden met een zakelijke blik op, zoals een handelaar, ondernemer of ingenieur. In lijn met Verbrugges ethologische analyse moge het duidelijk zijn dat wanneer de werkomgeving dusdanig van sfeer en karakter verandert, dit een impact heeft op de levenshouding en de gemoedstoestand van de mens. Uiteraard liggen er tal van factoren ten grondslag aan de gesteldheid van Agnes en Albert. De moderne techniek is er één. Met de duiding van Jüngers techniekbegrip wordt het duidelijk dat deze factor wel eens de meest bepalende invloed zou kunnen hebben op de boerengesteldheid.

§3.3 Jüngers techniekbegrip

Friedrich Jünger was een conservatief denker die zeer gevormd werd door de loopgravenstrijd tijdens de Eerste Wereldoorlog, welke kon ontstaan door vergaande technologische ontwikkeling. De machinale wijze waarop men werd afgeslacht heeft Jüngers blik op het leven van de mens en de moderne cultuur voorgoed veranderd. In de kern stelt hij de wijze waarop de moderne techniek met de natuur omgaat aan de kaak. Hij stond aan de basis van de ecologische beweging en introduceerde als eerste de term “roofbouw”, een centraal motief dat volgens hem niet alleen van toepassing is op hoe wij met de natuur omgaan, maar ook op onze omgang met de mens zelf.

---

⁸⁶ KRO-NCRV (2000). Seizoen 1, aflevering 1

⁸⁷ Ibid., seizoen 1, aflevering 1

In *Die Perfektion Der Technik* (1939) verwoordt Jünger een fundamentele techniekkritiek die past binnen de Spengleriaanse duiding van de techniek als een machine die constante groei afdwingt.⁸⁸ Jünger stelt in het werk de vraag naar hoe we de aard van de techniek kunnen begrijpen. Daarin betwist hij dat de techniek zou zorgen voor een betere mens en/of mensheid. Het zou een illusie zijn dat de techniek leidt tot een vermindering van arbeid en een vooruitgang met meer rijkdom in het verschiep. Allereerst is er van arbeidstijdverkorting volgens hem geenszins sprake; eerder zien we een mobilisering van de mens waarbij iedereen aan het werk moet worden gezet om de nieuwe apparaten te bedienen die opkomen binnen een technisch netwerk.⁸⁹ In de Nederlandse landbouw ontstond dit netwerk als volgt.

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw kwam de landbouwsector in geheel nieuw vaarwater terecht. Dankzij het politiek-economisch regime (waarin vrijhandel de boventoon voerde) en de revolutionaire ontwikkelingen op transportgebied, begonnen veel boeren zich op markten in het buitenland te richten.⁹⁰ Na de Tweede Wereldoorlog veranderde het boerenleven vervolgens radicaal onder invloed van allerlei technologische ontwikkelingen.⁹¹ In een relatief kort tijdsbestek deden allerlei ingrijpende veranderingen hun intrede. De eerste akkerbouwers kochten een tractor. Niet lang daarna volgden de dorsmachines, spitmachines en meststrooiers. Met de aanschaf van slechts één type machine schoot een akkerbouwer⁹² namelijk niet veel op – ieder proces had een eigen machine nodig. Uit het onderzoek van Bieleman is vervolgens gebleken dat boeren met trekkers bijna tweemaal zoveel in werktuigen hadden geïnvesteerd als hun collega's met paarden. Ook de totale uitgaven voor loonwerk en betaald arbeidsloon waren op de trekkerbedrijven hoger. Er werd dan ook geconcludeerd dat de mogelijkheden tot kostenbesparing door mechanisatie gering waren: “de trekker noopte veel boeren paradoxaal genoeg tot intensivering van het bedrijf.”⁹³

Om de investeringen van de machines rendabel te maken, moest de boer meer gaan produceren. Dit leidde in de melkveehouderij bijvoorbeeld tot een uitbreiding van de veestapel.⁹⁴ Tegelijkertijd daalde de literprijs van de melk doordat er overvloedig geproduceerd werd binnen een kortere tijd. Economische wetten tonen dat een stijging in

---

⁸⁸ Jünger (1956)

⁸⁹ Ibid., p.8-9

⁹⁰ Bieleman (2000), p.13

⁹¹ Ibid., (2000), p 13

⁹² Dit geldt niet alleen voor de akkerbouwer, maar ook voor bijv. de veehouder of tuinder.

⁹³ Bieleman (2000), p.80

⁹⁴ Ibid., p.101

aanbod een daling van waarde bewerkstelligt. Uiteindelijk gaat de introductie van de techniek volgens Jünger dan ook niet om een economische winstmotief: techniciteit wordt eerder ingezet vanuit *een streven naar perfectie* binnen het arbeidsproces, wat alleen gerealiseerd kan worden door gebruik van techniek. Het technisch systeem vergt allerlei activiteiten en onderhoud die niet perse economisch rendabel zijn.⁹⁵ Denk in dit kader alleen al aan de enorme toename van administratieve handelingen binnen allerlei beroepen. Zo komt men uiteindelijk ook helemaal niet over meer vrije tijd te beschikken dankzij de techniek; het tegendeel lijkt zelfs waarschijnlijker.⁹⁶ Daar komt bij dat de aard van het werk compleet wijzigt. Op de boerderijen bijvoorbeeld is het steeds stiller geworden. De boer heeft geen knechten meer die hij aanstuurt, maar bedient in toenemende mate zijn productie met machines of door gastarbeiders in te huren. Productiviteitsvergroting werd het sleutelwoord en de mechaniek begon zich steeds verder uit te breiden onder het beding van allerlei landbouwplannen om tot een meer rationele bedrijfsvoering te kunnen komen. Technische vooruitgang betekende een vermeerdering van automaten en de boer werd in toenemende mate opzichter van de machine. Van degenen die de machinale omslag succesvol konden maken, nam het vermogen gestaag toe. Of hun rijkdom door de machine tevens toenam, was nog maar de vraag.

Jünger maakt onderscheid tussen *het rijkdom van hebben* en *het rijkdom van zijn*. Het rijkdom van hebben verschaft ons niet de mogelijkheid er ook daadwerkelijk van te genieten. Dat wat we hebben, kan ons constant ontnomen worden. Rijkdom van hebben is volgens Jünger geen daadwerkelijke verrijking van ons bestaan – het is een consumerende werkelijkheid waarbij de honger naar méér nooit verzadigd kan worden. Er is altijd een tekort aan iets en de techniek houdt zich bezig met de organisatie van dit tekort. Productiviteitsverhoging gaat uit van het principe dat er te weinig is: we verhogen de productiviteit omdat er meer moet ontstaan. Zo is er constant een ervaring van armoede en schaarste. Moderne economie gaat over de verdeling van schaarste, over de verdeling van wat we hebben of kunnen consumeren. Dit consumerende hebben is onverzadigbaar, aldus Jünger.⁹⁷ Door toe te geven aan de onverzadigbaarheid cultiveren we het pauperisme van het tekort, waardoor we volgens Jünger permanent ontevreden zijn. Zo stelde ook Geert Mak dat met makkelijkere alternatieven er een permanente ontevredenheid wordt geschept.⁹⁸ We

---

⁹⁵ Jünger (1956), p.69-73

⁹⁶ Ibid., p.30-33

⁹⁷ Ibid., p.23 & p.158-161

⁹⁸ Mak (1996), p.79

denken constant vanuit gebreken die verholpen dienen te worden middels een betere techniek en een efficiënter plan. Wanneer er nog geen toezicht en sturing op het ongeorganiseerde zit, is het onderontwikkeld en armoedig. We worden met elkaar steeds rijker, maar ervaren tegelijkertijd steeds meer tekorten.

De ervaring van overvloed daarentegen duidt op het rijkdom van zijn. Overvloed stemt ons vrolijk omdat zij schenkend en scheppend is. Het is een teken van vruchtbaarheid, een kracht die het leven nieuwe energie inblaast.⁹⁹ Hoe verfrissend voelt een wandeling in een natuurgebied dat tot bloei is gekomen, waar nieuwe planten ontspruiten en bomen volop vruchten dragen. Een bloeiend landschap stemt ons vrolijk niet vanwege het nut of haar productiviteit, maar door een gevoel van overvloed en doelloze rijkdom. Het industrielandchap beschikt niet over de uitstraling van een zekere serene vruchtbaarheid, maar is hongerig onverzadigbaar en onrustig.¹⁰⁰ Net als Spengler stelt Jünger dat in de techniek zich een vretend, verterend proces openbaart dat constant wil groeien. Het groeiende gebruik heeft volgens Jünger het karakter van georganiseerde roofbouw.¹⁰¹ We hebben steeds meer techniek op het land gekregen waarmee we steeds preciezer het maximaal haalbare uit de vruchtbare grond konden krijgen; tot deze vruchtbare grond *zelf* schaars werd. Vervolgens hebben we een organisatie nodig die deze schaarste in goede banen kan gaan leiden, resulterend in een toenemende mate van bureaucratie. Dit zien we bijvoorbeeld gebeuren in het kringlooplandbouwsysteem, waarbij na jaren van uitputting de bestaansvoorwaarden van ons landbouwsysteem zo uitgeput zijn geraakt dat we de grond zelf nu ook moeten gaan organiseren en besturen.

Voor Jünger horen organisatie en armoede bij elkaar.¹⁰² Het ongeorganiseerde is datgene dat wordt ervaren als armoede, als tekort of als een “nog niet” - tot aan de mens zelf die we gaan zien als een *human resource* waar optimale productiviteit uit dient te komen.¹⁰³ Als jij het graan langzamer dorst dan je buurman heb je een efficiëntieprobleem en dien je het arbeidsproces te optimaliseren zodat je beter kan presteren. Om betere prestaties te kunnen leveren, moeten we onszelf optimaal gaan organiseren. Alles moet altijd meer en beter zonder dat er nog écht bevrediging plaatsvindt. Dit levert ongelofelijk veel druk op, die te maken heeft met tijd. Tijd is een schaarste geworden en we ervaren stress om onze opgedeelde tijd zo efficiënt mogelijk in te delen: “men verliest alleen tijd wanneer men weet dat de handeling

---

⁹⁹ Verbrugge (2019-1), collegereeks Globalisering & Cultuur

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Jünger (1956), p.18

¹⁰² Ibid., p.9-14

¹⁰³ Verbrugge (2019-1), collegereeks Globalisering & Cultuur

sneller of beter gekund had, of dat een meer productievere handeling verricht had kunnen worden.”¹⁰⁴ Zo ontstaat er volgens Jünger een technisch collectief.¹⁰⁵

Binnen het technisch collectief kwantificeren, standaardiseren en normaliseren we processen en werkwijzen. De zaken moet op elkaar aansluiten en geregeld worden. Langzaamaan verdwijnt de uniciteit. Alles is vervangbaar, verbruikbaar en uitwisselbaar. Het technisch collectief is niet gebonden aan een staat, volk of religie: het is alomvattend en erkent geen grenzen. Als zodanig is het imperialistisch en ontvouwt het zich wereldwijd.¹⁰⁶ De connectie met Spenglers ethisch socialisme is evident. Het technisch collectief organiseert zijn eigen verlies omdat het langzaamaan het fundament waarop het bouwt vernietigt. De boer raakt ook in dit technisch collectief gevangen: hij moet bijvoorbeeld berekenen hoeveel stikstof hij uitstoot, dit moet gerapporteerd worden en vervolgens moet hij aan verschillende, dikwijls tegenstrijdige normen op meerdere niveaus gaan voldoen. Door middel van het technisch collectief streven we naar de organisatie van een optimaal werkprogramma zodat we maximaal kunnen produceren. De boer wordt hoe langer hoe meer ingevlochten in een netwerk dat van alles van hem eist, waar hij niet aan ontkomt.

De reden om de implementatie van techniek almaar verder uit te breiden is niet zozeer de economiseerbaarheid, maar het doorvoeren van de techniciteit zelf. Het gaat om een technisch denken waarbij we verlangen naar perfectie en daarom overal in het werkproces apparaten willen doorvoeren, zelfs als het leidt tot vermindering van de kwaliteit van werk of leven. Ook kunnen we ten allen tijde opgeëist worden door het technisch collectief. Boer Albert wordt 's nachts herhaaldelijk door zijn melkrobot wakker gebeld omdat er schijnbaar iets met zijn koeien aan de hand is.¹⁰⁷ Jünger stelt uiteindelijk dat niet de economie of politiek, maar de techniek zelf roofoverval pleegt op de substantie waarop ze is aangewezen: de mens en de natuur. Volgens Jünger zal dit uiteindelijk natuurkrachten ontketenen die terugslaan op de mens zelf.¹⁰⁸

Veranderingen in de aard van het boerenbestaan

Zowel het werk van Spengler als Jünger toont dat de introductie van alomvattende technieken een ingrijpende verandering teweeg brengt in de wijze waarop wij ons leven leven. Alhoewel

---

¹⁰⁴ Mak (1996), p. 79

¹⁰⁵ Jünger (1956)

¹⁰⁶ Jünger (1956)

¹⁰⁷ KRO-NCRV (2020). Seizoen 1, aflevering 1

¹⁰⁸ Verbrugge (2019-1), collegereeks Globalisering & Cultuur

hun werk soms wat gechargeerd en ongenueanceerd is, moge het duidelijk zijn dat wanneer de buitenwereld van de boer verandert, ook de binnenwereld noodgedwongen een andere vorm aan zal nemen. Met het massaal uitrollen van moderne, agrarische technieken ontstond aldus een ander soort boer. Deze boer bezit over de kenmerkende trekken van hetgeen Spengler karakteriseerde als de ondernemer, fabrieksarbeider en ingenieur. Zij hanteren allen een andere logica dan de agrariër, opererend volgens het paradigma dat Jünger omschreef als *het rijkdom van hebben* terwijl de boer zich laat leiden door *het rijkdom van zijn*. Deze logica's laten zich in wezen niet met elkaar verenigen: zij staan zelfs lijnrecht tegenover elkaar. Het gevolg hiervan is dat een bepaald soort bestaansvervreemding onder boeren zich voordoet. Gespleten door twee verschillende logica's voltrekt zich onder de moderne agrariër een tragisch noodlot. Om te verhelderen wat dit inhoudt, zal ik in het volgende hoofdstuk het tragische karakteriseren. Wanneer duidelijk is wat we onder dit concept dienen te verstaan, sluit ik af met een tragische duiding van het moderne boerenbestaan.

4 Het tragische

In de eerste hoofdstukken van deze scriptie heb ik stilgestaan bij het tijdloze karakter van het boerenbestaan welke door de moderne techniek van aard is veranderd. De Nederlandse boer is van origine een ondernemende, onderhandelende boer. De transformatie van het boerenleven betreft niet zonder meer een vooruitgang. Er bestaat maatschappelijke ontevredenheid omtrent de boerenstand, de agrariërs zelf komen in opstand en sommige boeren zijn zo wanhopig dat ze zelfs hun leven beëindigen. Wat is hier gaande? In dit hoofdstuk probeer ik het juiste instrumentarium te ontwikkelen om te begrijpen wat er met de Nederlandse boeren gebeurt.

De Nederlanders vormen een nijver volk wiens blik al eeuwenlang gericht is op hetgeen zich buiten de landsgrenzen afspeelt. In die zin is geen westers land zo faustisch als het onze, en is de Nederlandse boer in het bijzonder dan ook een faustische boer. De faustische agrariër heeft de techniek verregaand omarmd. Nu het maatschappelijk tij begint te keren wordt “de gangbare wijze” van landbouwen bestempeld als roofofbouw, waarbij de boeren de zwarte piet toegespeeld krijgen. Zij staan continu onder grote druk om te presteren volgens de wetten van de wereldmarkt en de (internationale) wetgever. Wat deze partijen voorschrijven staat op gespannen voet met wat voor de agrariër vanuit de waarde van het boerenleven zinvol en waardevol is. Tegelijkertijd heeft de boer er zelf voor gekozen om te moderniseren. Hij ging mee met de technologisering van het boerenbedrijf, om te overleven en omdat de techniek het zware werk ook zeker heeft verlicht. Het lag niet in de agrarische aard om de technologische omslag uit de weg te gaan, zo toonde de uitwerking over het karakter van de boer aan de hand van Hegel. De boer legt zich neer bij hoe de zaken zich ontvouwen; vanuit de dappere overgave aan het lot vertrouwt hij op wat hem geschonken wordt.

Onder invloed van de techniek ontstonden er zo twee zielen in één borst die ruw met elkaar schuren en zich niet willen verzoenen. Het verscheurd worden duidt op het element van het *tragein*, ofwel het ruw schuren van twee of meerdere elementen dat een slijtage veroorzaakt. Het gaat om een tragisch proces. Het begrip tragisch roept verschillende connotaties op omdat het op veel verschillende wijzen kan worden toegepast. In de omgangstaal wordt het vaak als een bijvoeglijk naamwoord gebruikt om een gebeurtenis als héél erg te omschrijven, waarbij er sprake is van een slechte afloop: “Jongeman overleden bij tragisch ongeval met trekker in Reutum”.¹⁰⁹ Tragisch is in de eerste plaats dan ook een

---

¹⁰⁹ Tubantia (2020)

gebeurtenis die op de één of andere wijze catastrofaal eindigt.¹¹⁰ In dit hoofdstuk zal ik verder aan de hand van Martha Nussbaum en Jos de Mul uitgebreid stilstaan bij zowel de betekenis van het tragische als ook het (nood)lot, welke begrippen vaak gezamenlijk worden gebruikt. Het werk van De Mul specifiek zal duidelijk maken dat de techniek, het (nood)lot en de tragiek in elkaars verlengde liggen. Met het behandelen van zowel Nussbaum als De Mul keren we in het laatste hoofdstuk terug naar het moderne, hedendaagse boerenbestaan, om het verscheurde karakter dat het bezit te expliciteren.

§4.1 Nussbaum: het goede leven en de rol van de tragiek

De Amerikaanse filosofe Martha Nussbaum (1947) onderzoekt in haar werk wat het goede leven inhoudt en hoe we daar dienen te komen. Nussbaum bouwt voort op het werk van de Oude Grieken en stelt de vraag naar “betekenis” in het menselijke leven. Zij publiceerde in 1986 het invloedrijke boek *The Fragility of the Goodness* waarin ze de rol van menselijke blootstelling aan geluk verkent. Ze grijpt hiervoor terug op het ethische denken van de tragische dichters, Plato en Aristoteles. Nussbaum stelt dat we feitelijk leven in een wereld die grotendeels onverschillig staat tegenover ons streven, ofwel onze ambities. De mens kan zich met ziel en zaligheid storten op een levensproject om haar droom vervolgens door één enkele gebeurtenis buiten haar macht om in duigen te zien vallen. Dat dit veelvuldig gebeurt wordt volgens Nussbaum onvoldoende belicht. In haar boek behandelt zij dan ook de menselijke blootstelling aan *kwetsbaarheid*. Nussbaum wil hiermee opnieuw een aanzet geven om na te denken over het mensbeeld dat wij hanteren en de ideeën over het goede leven die hier onlosmakelijk mee verbonden zijn.¹¹¹

Het goede leven (*goodness*) moeten we volgens Nussbaum opvatten als eudaimonia (εὐδαιμονία), dat vertaald neerkomt op welzijn ofwel geluk.¹¹² Eudaimonia betreft *het hoogste goed* en belangrijkste doel in het menselijk leven. De ambities van de mens zijn altijd gericht op het bereiken van eudaimonia. Het antwoord op de vraag naar het goede leven laat zich volgens Nussbaum (in navolging van Aristoteles) beantwoorden vanuit het zicht op het geheel dat men erop nahoudt. We geven het goede vorm vanuit een bewegingshorizon waarin we betrokken zijn op het gehele leven vanuit onze eigen ontwikkeling, zoals we ook zagen in de ethologische analyse door Verbrugge. Als zodanig kunnen we handelingen bestempelen als

---

¹¹⁰ Mul (2006) p. 13

¹¹¹ Nussbaum (1989), p. XV

¹¹² In deze scriptie ga ik niet in op Aristoteles' notie van geluk. Het volstaat om te weten dat eudaimonia is het hoogste goed in het menselijk leven beslaat, als datgeen waar eenieder naar streeft.

nastrevenswaardig, goed of deugdzaam, maar ook als verwerpelijk, verkeerd of slecht. Voor een boer die over de juiste middelen beschikt om te streven naar een topproduct betreft zoiets als in het weekend zijn gewassen aan hun lot overlaten een uiterst laakbare zaak. De agrariër is betrokken op een geheel waarin hij een doel voor ogen heeft waardoor hij in staat is de juiste keuzes te maken. De mens dient een deugdzaam karakter te ontwikkelen om eudaimonia te kunnen bereiken.¹¹³ Eudaimonia is een proces dat altijd in werking is. Het verwerkelijken van het welzijn is tevens de verwezenlijking van de menselijke ziel.

Voor het bereiken van eudaimonia is de mens niet alleen aangewezen op zichzelf. Nussbaum benadrukt in *The fragility of the goodness* dat liefde, vriendschap, en alle handelingen die men onderneemt altijd ook deels buiten de invloedssfeer van de actor liggen.¹¹⁴ Gebeurtenissen buiten onze controle kunnen zowel ons welzijn beïnvloeden, maar ook ons deugdzaam karakter. Een kind dat opgroeit te midden van huiselijk geweld wordt op zijn minst enkele ethisch significante elementen van menselijke bloei ontzegd. Een zware jeugd is niet zelden een recept voor allerlei wangedrag gedurende verschillende levensfasen, met een grote impact op de geleefde ervaring van het welzijn. Het is geen onpopulaire mening om te verkondigen dat wanneer dergelijke mensen een volwassen leeftijd hebben bereikt, zij zelf verantwoordelijk worden voor het ongeluk dat ze middels hun handelingen op volwassen leeftijd over zichzelf hebben afgeroepen. Ondanks de slechte gebeurtenissen die een persoon in zijn of haar leven meemaakt, zou zij middels intellectuele contemplatie (waarvan de uitvoering het minst afhankelijk lijkt te zijn van externe omstandigheden) een deugdzaam karakter kunnen ontwikkelen waarmee bloei en welzijn binnen handbereik zouden zijn. Nussbaum bestempelt deze opvatting als bekrompen en uiterst controversieel¹¹⁵: in ons geluk zijn we gedeeltelijk aangewezen op wat geluk. Het is de Griekse tragedie die ons iets kan bijbrengen over de fragiliteit van ons geluk.

§4.1.1 De rol van het toeval

Geluk in de zin van welzijn hebben we gekarakteriseerd als eudaimonia. Het geluk begrepen als onbeheersbaar toeval staat bij de oude Grieken bekend als tuchè (τύχη), ofwel “treffen”.¹¹⁶ Het betreft gebeurtenissen die buiten de greep van de menselijke controle vallen, zoals de hoeveelheid regen die in een bepaalde periode neerslaat. Een leven dat zich volledig

---

¹¹³ Aristoteles heeft uiteen gezet wat een deugdzaam karakter behelst. Deze uiteenzetting vormt eveneens geen onderdeel van dit werk, maar kan gelezen worden in Aristoteles' *Ethica Nichomanea*

¹¹⁴ Nussbaum (1989), p. XIV

¹¹⁵ *Ibid.*, p. XV

¹¹⁶ Mul (2006), p.30

onderwerpt aan de grillen van het lot, ervaart de mens in de regel als een zeer onveilig leven. We zoeken allemaal houvast en stabiliteit waarop we kunnen vertrouwen. Zo gebruikt een boer de weersvoorspellingen om te weten of hij zijn land zal gaan besproeien, of toch nog even kan wachten. Indien we dergelijke inschattingen over de ontwikkelingen van bijvoorbeeld het weer niet kunnen maken, voelen we ons onveiliger. Hoe moet de boer handelen als hij niet weet of er veel of weinig water op komst is? De mens bezit van nature de wil om het toeval de baas te willen worden en het lot in eigen handen te nemen. Wat met een persoon door tuchè gebeurt, is precies wat er *niet* gebeurt door zijn eigen keuzevrijheid. Het is datgene wat er gewoon *gebeurt*, in tegenstelling tot wat de persoon doet of maakt.¹¹⁷ Let wel: tuchè betekent niet dat de mens de verantwoordelijkheid voor het eigen handelen verliest.¹¹⁸

Contrasterend met tuchè is technè (τέχνη), duidend op menselijke kunsten en vakmanschap. Technè is een omvattend begrip: huizenbouw, landbouw, metaalbewerking, berekenen, schrijven, geneeskunde – al deze technieken vallen onder technè. De toepassing van dit type menselijke intelligentie is erop gericht ons bestaan veiliger en voorspelbaarder te maken door vooruit te denken en te plannen, waarmee we het onvoorziene zoveel mogelijk kunnen indammen. De persoon die zich door technè laat leiden bezit over soort systematisch begrip van de werkelijkheid waarmee hij altijd een of andere manier om tot ordening te komen afdwingt, nimmer blind afhankelijk van wat er gebeurt. Het zou onnozel zijn om je over te leveren aan tuchè wanneer technè beschikbaar is.¹¹⁹ Dit gedachtegoed staat aan de basis van vele technologische omslagen; zo ook de omslag in de landbouw.

Nussbaum beschrijft vervolgens hoe de Grieken twee verschillende visies op eudaimonia en de rol van tuchè ontwikkelen. De tegenstanders van het toeval beweren dat het goede menselijke leven volkomen onkwetsbaar dient te zijn voor tuchè - zedelijke menselijke activiteit kan niet worden verstoord of beslissend worden belemmerd door het lot. De mens dient zijn ratio in zetten om zijn lot te beteugelen. Plato zocht in zijn werk naar het antwoord op een vorm van eudaimonia die kwetsbaarheid uitsloot.¹²⁰ Hij pleitte voor een inwisselbaarheid van ambities. Is een carrière als topsporter je uiteindelijk niet gegund? Jammer, maar je kan vast wel iets in het bestuur van de club betekenen. Mislukt de oogst dit

---

¹¹⁷ Nussbaum (1989), p.4.

Aristoteles stelt in dit licht ook dat wanneer je werkelijk handelt krachtens een volkomen deugd, je minder kwetsbaar wordt voor het noodlot. Hoe meer je het goede leven hebt gerealiseerd, hoe minder snel je uit het lood wordt geslagen door tegenslagen en hoe minder waarschijnlijk het is dat je door je driften uit je koers zal geraken.

¹¹⁸ Mul (2006), p. 59

¹¹⁹ Nussbaum (1989)

¹²⁰ Ibid.

jaar vanwege uitblijvende droogte? Vette pech, richt maar een deel van je land in als boerencamping om wat bij te verdienen. Blijkt bij terugkomst van vakantie dat je vriend plots is overleden? Triest, maar je bouwt wel weer een nieuwe betekenisvolle vriendschap op. Door nergens een duurzame binding mee aan te gaan, ben je ook niet echt kwetsbaar. Je hebt als mens altijd de wilskracht om je leven anders in te richten en je bent daar zelf verantwoordelijk voor. Door ons af te sluiten voor bepaalde gebeurtenissen en ervaringen creëert Plato een inwisselbare, beredeneerde vorm van geluk, onvatbaar voor het wispelturige toeval.¹²¹ Maar hoe gelukkig kunnen we daar daadwerkelijk van worden?

Aristoteles werpt een ander licht op de zaak. Hij stelt dat een deugdelijk persoon daadwerkelijk om het goede geeft. Leef het leven met serieuze toewijding, waarbij je je verlangens niet constant aanpast aan de manier waarop het de wereld vergaat. Iedereen die *gehecht* is aan een goed loopt daardoor het risico dit te verliezen. De menselijke waarde is erin gelegen deze verbintenissen niet uit de weg te gaan of proberen te controleren of beheersen, maar er open en ontvankelijk voor te zijn. Het getuigt van levenskunst om uit de omstandigheden rondom de zaken waar wij om geven een goed leven te kunnen delven. Aristoteles meent dat een goed persoon over het vermogen bezit op de dingen te vertrouwen waar hij of zij geen controle over heeft. Indien je nooit vertrouwt, kan je vertrouwen ook nooit beschaamd worden. Vertrouwen zorgt dus voor het toelaten van een zekere mate van fragiliteit in het leven.¹²² En wanneer we echt ergens om geven, worden we tegelijkertijd ook vatbaar voor het tragische.

§4.1.2 Het tragische

Gewoonlijk gaan we meerdere betekenisvolle verbintenissen in ons leven aan. We moeten constant keuzes maken tussen concurrerende en tegenstrijdige zaken. Denk bijvoorbeeld aan de spanning tussen een rijk gezinsleven en een florerende carrière.¹²³ Beide aangelegenheden kosten tijd en aandacht die zich niet altijd laten verenigen. Zelfs de beste planning kan niet volledig voorkomen dat je soms voor de keuze tussen deze twee zaken komt te staan. Waar je ook voor gaat – je zal met iets van spijt geconfronteerd worden over het verloop van je beslissing. Het kan duidelijk zijn welk alternatief het beste is, maar alsnog de pijn of frustratie niet volledig wegnemen over de keuze die gemaakt moest worden. Het gaat in dergelijke

---

¹²¹ Ibid.

¹²² Ibid.

¹²³ In dit voorbeeld is het duidelijk dat we ons aan beide veel gelegen laten liggen. Er zijn ook situaties denkbaar waarin keuzes gemaakt moeten worden tussen tegenstrijdige alternatieven welke de actor geen van allen ambieert.

situaties dan ook niet alleen om een lastige keuze alsof er een moeilijke puzzel opgelost moet worden – het betreft een veel radicaler moment, waarop de persoon inziet dat welke optie dan ook een kwaad in zich zal dragen waar noodgedwongen iets verkeerd mee gemoeid gaat.¹²⁴ Het betreft het moment waarop een tragische verscheurdheid zich voordoet, waar de actor moet kiezen uit twee tegengestelde drijfveren en vervolgens de rest van zijn bestaan moet leven met de gevolgen van deze keuze. Vanaf het moment dat de beslissing wordt genomen, verandert de actor van slachtoffer van het toeval in medeplichtige aan zijn lot.

De Griekse tragedies tonen ons hoe goede mensen gepijnigd worden door dingen die gebeuren waar zij geen volledige controle over hebben. Het laat ons daarnaast ook zien hoe goede mensen soms slechte dingen doen, dingen die ons anders weerzinwekkend voorkomen, veroorzaakt door omstandigheden waarvan de oorsprong niet bij deze personen zelf ligt. Soms wordt het voorval verzacht door de vergeeflijke onwetendheid van de persoon, waardoor we menen dat de persoon niet écht slecht heeft gehandeld - omdat er helemaal niet gehandeld werd, of omdat hetgeen dat opzettelijk gedaan werd niet in verhouding stond met het slechte dat hierdoor veroorzaakt werd.¹²⁵ Uiteindelijk vragen we ons af of er gevallen zijn waarin de ethische goedheid van de actor *zelf* beïnvloed wordt: hebben we te maken met een onvermijdelijk tragische situatie, of (ook) met verwijtbaar wangedrag? Om de vertaalslag naar de agrarische wereld te maken: de meeste moderne agrarische technieken zijn ontwikkeld door wetenschappers, soms met een boerenachtergrond. Het betreft in ieder geval een slag mens die kon opereren met een afstand tot het boerenbedrijf, waardoor zij zich heel anders opstelden ten aanzien van het werk dat zich daar voltrok. De agrarische wetenschap richtte zich op de ontwikkeling van land- en arbeidsbesparende technieken, welke vervolgens bij de massale reorganisatie van de Nederlandse landbouw na de Tweede Wereldoorlog kon worden uitgerold. Kosten en baten werden scherp afgewogen: men wilde nooit meer honger. Vanuit dit denkkader ontstonden er subsidies voor zoiets als een varkensflat, een concept dat de meeste mensen repugnant voorkomt, maar wat vanuit de technocratische blik heel begrijpelijk is. Kies je er als varkensboer dan voor om je bestaan als zodanig op te zeggen omdat je zo weggeconcentreerd zal worden door degenen die deze flats installeren, of probeer je de nieuwe technieken je eigen te maken en daarbij te vertrouwen op de “hogere” kennis van de wetenschap? De uitwerkingen ervan voor mens, dier en milieu waren ook nog niet volledig duidelijk. De tragedie daagt haar publiek uit om dergelijke

---

¹²⁴ Ibid., p. 32

¹²⁵ Ibid., p. 24

moeilijke overwegingen inzichtelijk te maken. Gaat het hier om de werking van het noodlot, of betreft het kwaadaardige intenties en/of dwaasheid? Waar moeten we de grens trekken tussen het een en het ander?

Al kan de persoon niet veel helpen aan de loop van omstandigheden, we verwachten dat hij wel zijn emotionele reactie op het dilemma kan afstemmen. Is de betrokkene daadwerkelijk een goed persoon, dan willen we zien dat de conflictsituatie hem gedwongen heeft tegen zijn karakter op te treden.¹²⁶ De gedachten en emoties dienen “passend” te zijn voor de situatie, waarin erkend wordt dat de persoon onrecht is aangedaan en dat er gehandeld werd met tegenzin. Er dient sprake te zijn van een bepaald soort wroeging over de samenloop van omstandigheden.¹²⁷ We willen van de varkensflatboer zien dat hij zijn bedrijf liever zelf ook anders in zou richten. Zo is een dergelijke conflictsituatie ook altijd een *karakertoets* waarin het niet alleen gaat om de beslissing zelf, maar meer nog om de reacties en gevoelens waarmee de gekozen handeling benaderd wordt. Het ethos van de persoon wordt in het spel gebracht, we willen een kijkje in de binnenwereld van de boer hebben. We onderzoeken de kloof tussen onze goedheid en ons welzijn, waarin wat we zijn (ons karakter, intenties, ambities, waarden) wordt afgewogen met hoe we erin slagen deugdzaam te leven.

Nussbaum gaat vervolgens in op de rol van de toeschouwer en de twee tragische emoties die zij kan ondervinden, te weten *medelijden* en *angst*. Zij stelt dat Aristoteles (net als Plato) van mening is dat emoties niet alleen worden gevormd door de manier waarop we iets voelen, maar ook - nog belangrijker - door het soort oordelen of overtuigingen dat we erop nahouden. In de *Retorica* karakteriseert Aristoteles medelijden als “*een gevoel van pijn bij het zien van onheil dat verwoesting of leed veroorzaakt, dat iemand treft die dit niet verdient.*”¹²⁸ Het vereist de overtuiging dat de andere persoon *daadwerkelijk* lijdt, en bovendien dat dit lijden niet veroorzaakt wordt door iets onbeduidends, maar door iets dat echt *van belang* is.¹²⁹ Indien we oordelen dat het lijden wordt veroorzaakt door de eigen verkeerde keuzes van de actor, hebben we geen medelijden: “Die varkensboer koos willens- en wetens voor die flat.” De structuur van het medelijden vereist de overtuiging dat de persoon die lijdt dit eigenlijk niet verdiende. Aristoteles wijst erop dat medelijden nauw verbonden is met de overtuiging dat je zelf op vergelijkbare wijze kwetsbaar bent, leidend tot een vorm van angst vanwege de eigen fragiliteit van het bestaan. Als je denkt het al zo slecht

---

¹²⁶ Ibid., p. 42

¹²⁷ Ibid., p.26

¹²⁸ Aristoteles (2004) *Retorica*, p.122 - 1385b15

¹²⁹ Nussbaum (1989) p. 382-383

getroffen te hebben dat het niet erger kan, zul je waarschijnlijk niet in staat zijn om medelijden met anderen te hebben. Als je een pessimistische blik op de menselijke natuur hebt, geloof je dat men de slechte dingen die haar overkomt verdient. Als je gelooft ongenaakbaar ten aanzien van het lijden te zullen zijn, zal je veronderstellen dat wat anderen overkomt, jou onmogelijk kan overkomen. Medelijden vereist dat je je kunt inleven in de situatie van de ander, en identificatie met de lijdende persoon is alleen mogelijk indien het duidelijk een goed mens is.

Degene die niet gelooft dat er een kloof tussen een goed mens en een goed leven bestaat, gelooft volgens Nussbaum ook niet in het bestaan van de tragedie.¹³⁰ Zo ziet Plato de tragedie als triviaal, maar meent Aristoteles dat we het treurspel als serieuze bron van ons leren moeten opvatten. Het toont ons voortdurend de complexiteit en onzekerheid van de geleefde wereld waarin we ons bevinden. Het gaat over goede mensen die verdriet lijden niet door hun eigen toedoen, gebrek aan karakter of slechtheid – maar door hamartia (ἁμαρτία), ofwel misrekening. Hamartia begaan betekent dat een deugdzaam persoon een misstap zet, niet door intentie maar door de samenloop van omstandigheden waarin een karakterdefect of beoordelingsfout tot rampzalige gevolgen kan leiden. Men mist of schiet zijn doel voorbij, wat zowel op verwijtbare als onverwijtbare wijze kan gebeuren.¹³¹

Nussbaum is, zoals Aristoteles, de mening toegedaan dat de tragedie bijdraagt aan het zelfinzicht van de mens. De tragedie beweegt ons ertoe niet alleen met ons ratio, maar ook met ons gevoel te reageren. De tragedie en de filosofische werken die haar hebben bestudeerd kunnen ons verrijken door voeling te ontwikkelen voor hoe menselijke waarden kwetsbaar zijn voor het toeval. De tragedie betwijfelt of we de invloed van het toeval dienen te verbannen uit het menselijk leven. Een onaantastbaar leven zal waarschijnlijk een verarmd leven blijken te zijn, waarin bepaalde menselijke waarden niet tot wasdom kunnen komen, zoals ook Jünger betoogt wanneer hij komt te spreken over de armoede van ons bestaan wanneer wij trachten dit tot in de puntjes te verzorgen. Dit houdt echter niet in dat we risicovolle levens moeten verkiezen boven stabielere levens, of ernaar dienen te streven onze eigen kwetsbaarheid constant te maximaliseren. Aristoteles stelt dat de beste vormen van kwetsbare goederen zelf relatief stabiel zijn. Dit zijn de vriendschappen waarop je kunt bouwen, de grond die je voorziet van voedsel of de liefde die voortduurt. Binding hiermee aangaan vormt een fundamenteel onderdeel van een goed leven. Evenzo stelt Nussbaum dat

---

¹³⁰ Ibid., p.382

¹³¹ Nussbaum (1989). p.382

we kunnen toegeven dat iedereen die aan deze zaken gehecht is daardoor het risico loopt dit te verliezen, zonder te concluderen dat een staat van voortdurende instabiliteit iets is dat op prijs moet worden gesteld.¹³²

§4.2 De Mul: de beheersing van het noodlot

In 2006 publiceerde de Nederlandse filosoof Jos de Mul (1956) het werk *De domesticatie van het noodlot: de wedergeboorte van de tragedie uit de geest van de technologie*. In dit boek onderzoekt De Mul de wijzen waarop de mens heeft getracht het noodlot te domesticeren. De Mul stelt dat de westerse mens in het tijdvak van de moderniteit de vatbaarheid voor het idee van het tragische is verloren. Wij aanvaarden het idee van toeval slecht, omdat het niet goed binnen ons wereldbeeld past. Dit is volgens hem meer ideologie dan realiteit: vroeg of laat krijgt iedereen wel eens met tragiek te maken. Het tijdperk van de moderne technologie bezit volgens De Mul over de juiste elementen om het tragisch besef te doen herleven.

Net als Nussbaum spreekt De Mul over zowel het (nood)lot als het tragische. Ze worden vaak gezamenlijk gebruikt, maar zijn geen synoniemen. Het werk van Nussbaum toonde ons het lot als hetgeen toevalligerwijs kan gebeuren door een samenloop van omstandigheden. In de context van de tragedie spreekt men eerder van het *noodlot* dat zich voordoet. Het uitgangspunt van het noodlot is dat een voorval zich *onafwendbaar* - dat wil zeggen *noodzakelijkerwijs* - voordoet. Men kan het niet of slechts ten dele ontlopen. Hetgeen wat gebeurt kunnen we vervolgens op twee tegengestelde manieren begrijpen: in het ene geval gaat het om een onontkoombare *noodzakelijkheid*, in het andere geval draait het om een ondoorgrondelijke, *toevallige* gebeurtenis welke accidenteel, contingent of door het lot (van buitenaf) is ontstaan.¹³³ De Mul stelt dat we binnen de westerse cultuur me name moeite hebben met de tweede karakterisering: wat wij toeval noemen beschouwen we namelijk niet als werkelijk toevallig, maar komt doordat we nog niet alles weten. Het lotstoevallige vormt volgens De Mul de werkelijkheid van het leven van de mens, in de eerste plaats alleen al omdat mensen altijd verstrikt zitten in geschiedenissen die ze niet zelf hebben gekozen.¹³⁴ Daarbij maakt niemand een plan voor het gehele leven: we beslissen alleen over stukjes ervan. Voor De Mul is het lot dan ook niet datgene wat wij beleven, maar de wijze waarop wij dit dragen.¹³⁵

---

¹³² Ibid. (1989)

¹³³ Mul (2006). p.31

¹³⁴ Ibid., p.62

¹³⁵ Ibid., p.27

Het noodlot is niet per definitie een tragisch gebeuren. Omstandigheden alleen maken een mensenlot niet tragisch. Tragiek ontstaat pas wanneer er sprake is van menselijk handelen. Alle keuzes die we maken hebben onvoorziene en onvoorzienbare gevolgen.¹³⁶ In hoeverre is men zelf verantwoordelijk voor deze gevolgen? Tragiek gaat volgens De Mul over de onbedoelde maar onvermijdelijke schuld aan (het beloop van) een omstandigheid. Een noodlottige natuurramp wil in de media nog wel eens als tragisch bestempeld worden, maar is dit in feite niet omdat er geen menselijk handelen mee gemoeid ging. Komt de noodhulp vervolgens vanwege welke reden dan ook tergend langzaam op gang waardoor er nog meer doden vallen, dan is de situatie wel tragisch te noemen. Men wil niet dat er nog meer doden vallen, maar sommige procedures nemen zoveel tijd in beslag dat het gewis staat te gebeuren. Vragen die al gauw opkomen, luiden: “In hoeverre kunnen we hierbij spreken van onbedoelde, onvermijdelijke schuld? Wie is hier verantwoordelijk voor? De stroperige politiek, de hulp die traag op gang komt, een gebrekkige infrastructuur?” Waar vrijheid en noodwendigheid samenvallen, ontstaat een schuld waar niemand écht verantwoordelijk voor kan worden gesteld, aldus De Mul.¹³⁷ Wel is de mens altijd op zoek naar een zondebok die verantwoordelijk gehouden kan worden voor de samenloop van omstandigheden. De Mul zegt hierover dat het een moderne illusie is dat er altijd iemand verantwoordelijk gehouden moet worden voor een tragisch ongeval.¹³⁸ We kunnen maar moeilijk verkroppen dat een samenloop van omstandigheden nou eenmaal zorgt voor een bepaalde uitkomst.

De tragedie vormt zodoende een reflectie op de aard en de grenzen van de menselijke vrijheid, op de tegenstrijdigheden die *vrijheid* en *noodwendigheid* in hun paradoxale samenspel oproepen en de spanning die zij daarbij creëren. Het reflecteert de botsing van twee wereldbeelden die elkaar normaliter uitsluiten, maar beide in hun volle tegenstrijdigheden waar kunnen zijn. Daardoor staan zij op gespannen voet met elkaar. De moderne techniek is volgens De Mul bij uitstek een tragisch fenomeen: door de grootheid van de mens komt zij terecht in een ondoorgrondelijke noodwendigheid, met en ondanks haar eigen verantwoordelijkheid.¹³⁹ Dit zien we bijvoorbeeld terug in het debat rondom het Nederlandse stikstofoverschot. De moderne techniek heeft de intensieve veehouderij mogelijk gemaakt. Waar we enorm vooruit gingen op het gebied van landbouwinnovaties, blijkt nu dat er allerlei ongewenste neveneffecten gepaard zijn gegaan met deze wijze van

---

¹³⁶ Ibid., p.40

¹³⁷ Mul (2012)

¹³⁸ Ibid.

¹³⁹ Mul (2006). p.41

dieren houden. Het is onmogelijk om iemand verantwoordelijk te houden voor hetgeen zich heeft ontwikkeld, al is iedereen op zoek naar degene die de schuld kan krijgen van het ontstane stikstofoverschot. Of het nu gaat om de boer, de politicus, de bank, de consument, of om gebeurtenissen uit het verleden, in het heden of in de voorzienbare toekomst: het overschot is ontstaan door een samenloop van omstandigheden waarbij iedereen in theorie een stukje van de schuld op zich kan nemen. Zodoende hebben we te maken met een tragische gebeurtenis.

De houding die de moderne mens zich heeft aangemeten in de omgang met het noodlot en de tragiek is er een van beheersbaarheid. We zoeken naar universele wetten waarmee we de toekomst kunnen voorspelen en zaken uit het verleden kunnen verklaren. Het idee dat het leven in grote mate maakbaar is, is diep doorgedrongen in onze cultuur. Hiermee is tevens de angst voor het toeval afgenomen. We berekenen en zoeken causale verbanden zodat we toekomstige situaties zo goed mogelijk kunnen overzien. De Mul stelt dat we constant proberen de toekomst het heden in te trekken door middel van kennisvergaring, waar met name Nederlanders erg goed in blijken te zijn. “Meten is weten” is een pregnante uitdrukking van onze wens tot beheersbaarheid. De Mul vraagt zich af welke plaats er nog is voor vrijheid of zelfbepaling wanneer we alles in de wereld door causale wetmatigheden kunnen voorspellen. Autonomie lijkt immers onmogelijk in een gedetermineerde wereld.¹⁴⁰ Alhoewel het moderne maakbaarheidsideaal in vele facetten van ons leven aanwezig is, groeit volgens De Mul het besef dat we niet alles naar onze hand kunnen noch moeten willen zetten. Nu we bemerken dat we met de moderne techniek onvoorziene en onbedoelde processen op gang hebben gebracht, die bovendien benauwend onbeheersbaar blijken te zijn, ontstaat er ruimte voor de tragische dimensie van het bestaan. Kunnen we de nadelige effecten van de moderne techniek bestrijden met technische middelen en een technische rationaliteit? Het antwoord op deze vraag laat zich raden. Buiten kijf staat in ieder geval dat de samenloop van omstandigheden ertoe leidt dat we op zoek zijn naar nieuwe wijzen waarop we ons kunnen verhouden tot het onafwendbare noodlot.

Iedere cultuur ontwikkelt een andere houding om met het tragische om te gaan. De Grieken stelden dat het noodlot heroïsch op de schouders genomen moest worden, Christelijk is de deemoedige acceptatie van Gods plan en de moderne omgangsvorm met het *fatum* is dat men het wil beheersen zodat zij het kan vormgeven.¹⁴¹ Inmiddels moge het duidelijk zijn

---

¹⁴⁰ Ibid., p.77

¹⁴¹ Ibid., p.41

dat niet alles beheersbaar is en zoeken we naar nieuwe omgangsvormen met het tragische. De houdingen die we in het verleden hebben ontwikkeld om met het tragische om te gaan, zijn niet meer volledig toereikend voor de toekomst. We kunnen van de tragische wijsheden leren en elementen hieruit meenemen in onze zoektocht naar een hedendaagse beantwoording aan de tragiek. De Mul benoemt specifiek de elementen *mededogen* en *solidariteit* als hetgeen waarvoor we open dienen te staan¹⁴², in lijn met Nussbaums uitweiding op het medelijden zoals geschetst door Aristoteles. De persoon wie het tragische namelijk overkomt, verliest zich met en ondanks zijn eigen vrijheid en verantwoordelijkheid in een noodlottige reeks van gebeurtenissen en laadt daarmee een onvermijdelijke schuld op zich.¹⁴³ Met al zijn goede bedoelingen is het mogelijk dat hij precies het tegenovergestelde bewerkstelligt van hetgeen hij beoogd had. De protagonisten van een tragedie schatten de omstandigheden vaak op een verkeerde manier in, verkerend in de waan dat zij het noodlot bedwongen hebben waardoor zij het slachtoffer van hun eigen overmoed worden. Ironisch genoeg zien de toeschouwers van een tragedie de catastrofe vaak aankomen, terwijl de protagonisten ervan dit inzicht meestal pas bereiken nadat de situatie zich heeft voltrokken, aldus De Mul.¹⁴⁴ Mededogen en solidariteit is wat de protagonisten en de ontstane situatie vervolgens behoeven, gezien met beide er een mogelijkheid ontstaat om voorbij discussies over aansprakelijkheid en schuld een nieuwe weg in te slaan.

§4.2.1 De tragiek van de techniek

Zoals we eerder voorbij zagen komen in het werk van Spengler en Jünger, speelt de techniek gedurende de menselijke geschiedenis een voorname rol. Zij heeft onze leefwereld totaal getransformeerd en wist een nieuwe werkelijkheid te scheppen. Dankzij de techniek is het voor de mens mogelijk om boven zichzelf uit te stijgen en zichzelf opnieuw uit te vinden. Op alle mogelijke manieren grijpt de technologie in op het leven, bestaande ontologische ordes doorbrekend. Het zorgt ervoor dat we zintuiglijke, politieke, economische en maatschappelijke regimes keer op keer opnieuw uit moeten vinden.¹⁴⁵ Alhoewel de technologie zichzelf niet ontwikkelt, kent het wel degelijk een eigen dynamiek die de mens tot op zekere hoogte overkomt. De techniek brengt immers allerlei onvoorziene en onvoorzienbare neveneffecten teweeg. Aan de ene kant trekt de technologische dynamiek

---

¹⁴² Ibid., p.86

¹⁴³ Ibid., p.77

¹⁴⁴ Ibid., p.100

¹⁴⁵ Ibid., p.174

ons aan omdat zij de belofte van de toekomst in zich draagt. Dankzij de technologie ontstaan er fascinerende nieuwe mogelijkheden voor de ontwikkeling van de mens, die ons leven aangenamer en mooier kunnen maken. Tegelijkertijd kunnen zich middels de techniek verschrikkelijke, afgrijselijke en weerzinwekkende situaties ontfouwen. Wanneer we denken aan de beide wereldoorlogen wordt dit pijnlijk zichtbaar. Hierdoor zijn we tevens geneigd afstand te houden van hetgeen zich in het technische roert. Zo trekt de techniek ons aan en stoot het ons tegelijkertijd af. Als zodanig is het drager van een ambiguïteit: nooit is de techniek alleen maar goed of slecht, altijd brengt het zowel heil als onheil met zich mee en niet zelden worden beide op hetzelfde moment ontketend.¹⁴⁶

Voor de mens is de techniek een noodzakelijkheid. We zijn tot op zekere hoogte gedwongen ons bestaan vorm te geven met gebruik van de techniek; zonder zouden we niet kunnen overleven. Derhalve maakt de techniek een deel uit van het zelf. Volgens De Mul is de technologie daardoor het domein waar “noodwendigheid en vrijheid elkaar aanranden.”¹⁴⁷ De technologie heeft onze vrijheid verruimd en we hebben er comfort en bestaanszekerheid door gekregen. Tegelijkertijd leiden technologische ontwikkelingen tot een degradatie van menselijke autonomie. Wat het apparaat overneemt, hebben we niet meer volledig zelf in de hand. De technologie stuurt onze herinnering, verbeelding en houding - het “verandert tijd en ruimte, de manier waarop we met dingen omgaan, wat we leren én verleren”, aldus ook Verbrugge.¹⁴⁸ We zien dit in *Onze Boerderij* duidelijk bij de 63-jarige tomatenkweker Leo, die als 15-jarige met het gewas begon te werken en nu aan de basis van een enorm kascomplex staat. De tijd vroeg hem te veranderen, aldus Leo. “De afnemers zijn bedrijven en grote supermarkten. Die willen heel veel product hebben. Daar moeten wij in voorzien als telers”, vertelt Leo.¹⁴⁹ We zien dat de techniek Leo’s werk en zijn daarmee gepaarde gaande vrijheid heeft vorm gegeven, alhoewel noodwendig genoeg Leo niet echt een keuze had het anders te doen. Het leven verandert gehele door de implementatie van techniek, op zowel een goede als minder goede manier.

Vanwege het exponentiële karakter van de techniek hebben we de neiging om de mogelijkheden en uitwerkingen ervan op korte termijn te overschatten en op lange termijn te onderschatten.¹⁵⁰ Zichtbaar is in ieder geval dat gevoelens van onbehagen met de groeiende technologie meekomen, wegens de grootscheepse vernieling van de natuur die mettertijd

---

¹⁴⁶ Ibid., p.174

¹⁴⁷ Ibid., p.174

¹⁴⁸ Verbrugge (2017), p.193

¹⁴⁹ KRO-NCRV (2020). Seizoen 2, aflevering 2

¹⁵⁰ Beter bekend als ‘De wet van Amara’, naar het gedachtegoed van Amerikaans futurist Roy Amara

zichtbaarder wordt. De vraag is in hoeverre de vergroting van onze vrijheid en het opschalen van ons comfort nog mogelijk is. In de toekomst is het goed denkbaar dat de door de techniek verkregen vrijheden zullen omslaan in hun tegendeel en we juist door het (jarenlange) gebruik ervan ingeperkt zullen worden.¹⁵¹ Desalniettemin gaan technische ontwikkelingen onverminderd door en hebben we maar weinig tijd en ruimte om te reflecteren op het wel of niet introduceren ervan. Het is aannemelijk dat we pas tot inzicht zullen komen wat betreft het gebruik van de grootschalige toepassing van techniek wanneer catastrofes zich al hebben voltrokken. Dat is het tragische noodlot van iedere samenleving, aldus De Mul.¹⁵²

Richting de tragiek van het hedendaagse boerenbestaan

In het laatste hoofdstuk van deze scriptie zal het tragisch noodlot dat zich onder boeren voltrekt uiteen worden gezet. De verschillende lijnen van tragiek die we meenemen uit het werk van Nussbaum en De Mul bieden het instrumentarium waarlangs de tragiek van het hedendaagse boerenbestaan geëvalueerd zal worden. Deze lijnen betreffen de beheersbaarheidsparadox, de tragische verscheurdheid waarbij er twee zielen in één borst ontstaan en de onvoorziene, onbedoelde, onvermijdelijke schuld die een protagonist van een tragisch verhaal op zich laadt wanneer hij een medeplichtige aan zijn lot wordt.

---

¹⁵¹ Mul (2006), p.245

¹⁵² Ibid., p.236

5 De tragiek van het boerenbestaan

In dit laatste hoofdstuk zet ik de tragiek van het moderne boerenbestaan uiteen. De filosofische theorie verzoent zich met het feitelijke boerenleven. Om de wending naar het hedendaagse boerenbestaan te maken, put ik zoals eerder aangegeven uit de tv-serie *Onze Boerderij* van de KRO-NCRV. We bekijken de tragiek van het boerenbestaan achtereenvolgens vanuit drie verschillende lijnen: de beheersbaarheidsparadox, het ontstaan van twee zielen in één borst en de onvoorziene, onbedoelde maar onvermijdelijke schuld van de hedendaagse agrariër aan het verloop van zijn lot.

§5.1 De beheersbaarheidsparadox

In de eerste plaats ontwaren we het tragische in de wijze van ingesteld-zijn van boeren. De omgeving van de boer bestaat uit weer, wind, aarde, planten en dieren. Dagelijks houdt hij zich bezig met zowel de dood als het leven in een proces van vergankelijkheid. Door een opeenstapeling van ervaringen met de natuur ontwikkelt de agrariër een weerbarstig karakter. Hij weet als geen ander dat het leven eindig is, accepteert dit en legt zich erbij neer. Zo leert boer Riks zijn kinderen omgaan met het vergankelijke: “Ik zeg tegen de kinderen dat de koe misschien doodgaat. Dat hoort erbij. Als ze niet leren met de dood of met tegenslagen om te gaan, dan denk ik niet dat ze goed voorbereid zijn op de toekomst.”¹⁵³ De grondhouding van de boer draagt het kwetsbare en het noodlottige in zich door de wijze waarop het leven aan de boer gelegen is, als ware het een onderdeel van de aard van het leven op een boerderij. De natuur roert zich nou eenmaal en de boer heeft zich hieraan over te geven, los van hoeveel machines er ook zijn of nog zullen komen. Aldus kunnen we spreken over een zekere tragische levensstemming. Fruittelers Izaak en Jantine bevestigen de berustende, nootlottige boerenhouding. Wanneer Jaspers langskomt, verwachten ze nachtvorst. Dit kan fataal kan zijn voor hun bedrijf, maar daar worden ze niet zenuwachtig van. “De natuur doet dit gewoon”¹⁵⁴ zegt Jantien. Het onafwendbare valt niet te vermijden, wel kan je leren ermee om te gaan. Het boerenleven gaat nou eenmaal gepaard met een zekere dappere overgave aan het lot waarvoor je kiest wanneer je het boerenbestaan je eigen maakt.

Eeuwenlang stoelde kennis omtrent het boerenbedrijf op de overgeleverde ondervindingen van vele voorgaande generaties boeren, aangevuld met die van de boer zelf. Boerenbedrijven bestonden bij de gratie van een combinatie van traditie, ervaring, inzicht en

---

¹⁵³ KRO-NCRV (2020). Seizoen 2, aflevering 1

¹⁵⁴ Ibid., seizoen 2, aflevering 1

scholing, opgedaan in de omgeving van het ouderlijk bedrijf. De boeren stonden nauw in contact met het land of de dieren die zij hielden. In wezen gaat landbouw om het trachten te beheersen van biologische principes. Zo moet een tuinbouwer bijvoorbeeld weten met wat voor grond hij te maken heeft zodat de planten niet vergaan en dient een veehouder zijn of haar dieren te kennen zodat aangevoeld kan worden wat ze nodig hebben. Boeren zijn altijd ingesteld op een optimale afstemming van de boerderij op haar omgeving om de zaak draaiende te houden. In het samenspel tussen beide verkrijgt de boer een bepaald soort intuïtieve kennis door de ervaring die hij opdoet. Van origine bezat de boer over een meer tactische vorm van aanvoelend weten waar mee gewerkt werd. Om met Spengler te spreken kunnen we stellen dat de boer meedeinde op de kosmische bestaansstromen waar hij zich naar had te voegen. Het werk draaide om groei en voltooiing, het dasein voerde de boventoon binnen een toestand van relatieve rust. Daar is een stedelijke, wetenschappelijke logica tegenover komen te staan, een wakkere logica die de agrariër eerder vreemd was.

Om iets te kunnen bestuderen neemt men een afstandelijke, instrumentele houding aan. Deze houding strookt niet met de wijze waarop de boer gedurende het grootste deel van de geschiedenis werkzaam was. In de aard van het werk van de boer ligt eerder het kenmerk besloten van de beschreven liefdevolle nabijheid. Een boer bouwt een band op met zijn land en beesten door de aard van de omgang hiermee. Zo doet boer Marnix, die bezit over een gemengd bedrijf met vleesvee, zijn stieren liever helemaal niet weg – “hij houdt van ze allemaal”, aldus zijn vrouw Emmie.¹⁵⁵ Inmiddels zijn de marges te kram geworden voor deze sentimentaliteit¹⁵⁶: de boer dient berekenend te werk te gaan en afstand te doen van zijn gehechtheid omdat zijn bedrijf anders niet rendabel is. Aanvankelijk sceptisch over deze stedelijke, berekenende en afstandelijke manier van werken zagen veel boeren in dat het ook gepaard ging met de nodige voordelen. Onder invloed van de techniek kwam tegenover de levenshouding van overgave aan het noodlot een ander beeld te staan.

De hedendaagse agrariër dient zich het soort rekenend denken aan te meten dat van origine niet nadrukkelijk aanwezig was. Welk genetische gemodificeerd gewas sluit het beste aan op de eigenschappen van mijn land, of hoe manipuleer ik het land zodat mijn gewas het beter doet? Door welke stier dien ik mijn koe te laten dekken wil ik optimaal mals vlees kunnen leveren, of zoveel mogelijk melk kunnen krijgen? Hoe ga ik mijn bedrijf inrichten als ik duurzaamheid centraal wil stellen? Geitenboer Frank vormt een lichtend voorbeeld. Hij heeft

---

¹⁵⁵ KRO-NCRV (2020). Seizoen 2, aflevering 5

¹⁵⁶ Mak (1996), p. 112

een gemechaniseerde stal met bijna 3.000 geiten. Direct na de geboorte worden de lammeren weggehaald bij de moeder: “Voor de gezondheid van het lam is het beter om het niet bij de moeder te houden. Als ik het wegneem, heeft het een overlevingskans van 98%, als ik hem erbij laat gaat het om zo’n 80%. Hier zitten veel meer ziektekiemen, en hij heeft geen weerstand. Mijn businessmodel is dat ik die melk wil hebben.”¹⁵⁷ Of tomatenkweker Leo: “We zijn goed in de hoogste kwaliteit, minste gewasbeschermingsmiddelen, grootste efficiëntie met water: noem het maar op.”¹⁵⁸ De boer is onophoudelijk aan het innoveren terwijl hij bemiddelt tussen het land, de techniek en het kapitaal. We zijn een weg in de geschiedenis ingeslagen die heeft geleid tot het ontstaan van de moderne computerboer.¹⁵⁹ Hij is een zakelijk type die zich focust zich op zaken zoals het vetgehalte van de melk, of de prijskoers van de internationale veiling. Rationaliteit en de rendabiliteit van het bedrijf staan voorop. Het opeisende karakter van de machine is doorgesijpeld naar de wijze waarop de boer zijn land bevraagt.

De moderne agrariër denkt op een andere wijze na over de toepassingen van de techniek om sneller, beter en meer te kunnen produceren dan de boeren van voor de Tweede Wereldoorlog. Waar Hegel het bestaan van de boer karakteriseerde als onmiddellijk, beweegt hij zich onder invloed van de techniek steeds meer in het domein van de bemiddeling. De agrariër rust niet langer zonder meer in het land. Planten, dieren en grondstoffen die de boer gebruikt of bewerkt: het zijn niet langer min of meer vaststaande gegevens. Onder constante innovatiedruk wordt de techniek aan de lopende band heruitgevonden en verfijnd, waarmee de eigenschappen van de door de natuur geboden zaken steeds vloeibaarder zijn geworden. Middels wetenschappelijke inzichten werden bestaande methoden en technieken verbeterd waardoor boeren hogere opbrengsten konden behalen tegen een efficiëntere bedrijfsvoering, met lagere arbeidskosten per eenheid product.

Op de massale boerenbedrijven ontstond een constante, hongerige onrust naar meer producten van steeds hogere kwaliteit, verbouwd op zo min mogelijk areaal. Zo kwam onder invloed van de techniek tegenover de levenshouding van overgave aan noodlot een ander beeld te staan. Nussbaum beschreef eerder het verschil tussen tuchè en technè, waarmee de opvatting gepaard gaat dat men achterlijk is indien zij het lot niet wil beïnvloeden middels de techniek wanneer zij daar de mogelijkheid toe heeft. Ook onder boeren werd deze dominante gedachtegang opgepakt. Onaangename zaken zoals de dood, ellende en onzekerheid werden

---

¹⁵⁷ KRO-NCRV (2020). Seizoen 1, aflevering 3

¹⁵⁸ Ibid., seizoen 2, aflevering 2

¹⁵⁹ Mak (1996), p.101

richting de marges van het bestaan weggedrukt. Wat niet met de machine gecontroleerd kon worden, was onzeker en daarmee slecht. Kippenboer Mark vertelt: “Ik vind het onverantwoord om een beest buiten te laten lopen. En dan ziek worden van vogelpest, verkoudheid of een virus oplopen. Dit is controleerbaar, gezond [afgesloten stal met 132.000 kippen, *red.*]. Zo kan het beestje optimaal presteren, zonder dat hij ergens anders last van heeft.”¹⁶⁰ De boer werd steeds onontvankelijker voor het noodlot en kwam verder af te staan van hetgeen van origine de aard van het boerenwerk uitmaakte: de omgang met het vergankelijke en het onbaatzuchtige schenken van de natuur. De gevoeligheid voor dier en milieu, waar juist het werk van de boer eeuwenlang om draaide, verhardde. We zijn getuige van het botsen van twee verschillende logica’s.

§5.2 Twee zielen in één borst

Alhoewel de boerenstand volgens Spengler ahistorisch is, zien we in het tijdperk van de westerse cultuur dat de bestaanswijze van de landbouwer onder druk komt te staan. Onder invloed van de moderne techniek krijgt het boerenleven steeds meer karakteristieken van het ondernemers-, ingenieurs- en fabrieksarbeidersbestaan. Het gelddenken is ook op het erf aanwezig. Alhoewel het boerenbestaan altijd een dergelijke kant heeft gehad, hield men vroeger de boerderij voornamelijk in stand door hard te werken. Het vermogen zat in het land en was min of meer onafhankelijk van de onzekerheid van de bedrijvigheid, winstzucht en de veranderlijkheid van bezit, zoals Hegel stelde. Inmiddels gaat dit niet meer op voor de boer. Het technische denken dat tevens kenmerkend is voor het ideaaltype van de ondernemer, ingenieur en fabrieksarbeider voert de boventoon. Veel boeren denken in termen van rendabiliteit, productiviteit en winstgevende businessmodellen. Ze spreken over hun “onderneming” of “bedrijf”. De dagelijks activiteit van een hoop boeren bestaat uit de fijnregulering van de productieketen. Het bezit dat gedurende lange tijd onderdeel uitmaakte van het familie-eigendom, is inmiddels ook veranderlijk geworden. De ruilverkaveling startte een proces van ontworteling, doorgaand tot aan het feit dat vandaag de dag steeds meer boeren hun grond huren of pachten. Daarnaast wordt de vraag “*wat kan jij?*” steeds relevanter voor het boerenbestaan – een vraag die volgens Hegel eerder tot de ambachtelijke stand behoorde.

In de kern is de aard van het werk op de boerderij de afgelopen decennia zodanig gewijzigd dat de moderne agrariër zich afvraagt hoe je nog echt een boer bent. Boeren is niet

---

¹⁶⁰ KRO-NCRV (2020), seizoen 2, aflevering 3

alleen een beroep, het is een levenswijze. Een boer kan zich niet inbeelden wie hij zou zijn zonder het boeren. Het is niet alleen wat ze *doen*, het is wie ze *zijn*. “*I don’t know what he would do or who he would be without the farm. Riks doesn’t want to do anything else. This is what he loves*”¹⁶¹, aldus de Canadese vrouw van koeienboer Riks. En schapenboer Jan: “Ik heb de genetische afwijking dat ik boeren enorm leuk vind. Ik zou niet zo gelukkig wezen als ik nu ben als ik me zou focussen op iets anders.”¹⁶² De boeren genieten dan ook echt van het leven op de boerderij. Boer ben je vanuit een bepaald soort roeping, waarin je kiest voor dit type leven omdat je er veel aan gelegen ligt en het je een betekenisvol bestaan oplevert.

De geboorte of het sterven van de dieren, het cyclische van het verbouwen van de gewassen en de familie die dichtbij huis is: het vervult de boer met een gevoel dat zich het beste laat uitdrukken als verliefdheid en dankbaarheid voor de aanwezigheid van dat wat ze zo liefhebben. Zo kijkt koeienboerin Agnes vertederd naar een rondhuppelend kalf in het stro van de ultramoderne ligboxenstal: “Kijk hem nou. Dat is toch het mooiste dat er is?”¹⁶³ Of geitenboer Jan: “Als je nu hier staat en een schaap ziet met geweldige uiers, dan denk ik: als die straks met twee ooien aankomt, potverdorie wat zal die een hoop melk gaan geven - daar schiet ik dan helemaal vol van.”¹⁶⁴ In termen van Jünger zien we hier dat de boer een rijkdom van zijn geniet. “Dit is toch rijkdom?”¹⁶⁵, zegt koeienboer Jelle dan ook tegen Jaspers wanneer hij op zondagochtend de koeien te eten geeft en gelukzalig stralend naar het *goik goik* van hun grazende kauwbewegingen luistert. De boer loopt al eeuwenlang rond op zijn land, heeft te maken met regen en zonneschijn, en moet op regelmatige basis zijn planten en/of beesten voeden die gestaag groeien en belangeloos schenken. Dit wekt krachtige emoties op die het boerenleven tijdloos doorkruisen. Tegelijkertijd echter is in *Onze Boerderij* te zien dat een onvrede, onrust en onbehagen zich manifesteert binnen het bestaan van de boer.

De stedelijke, zakelijke logica is de bestaanswijze van de boeren binnengedrongen en de boer is hierin meegegaan. Het karakter van de moderne techniek druist in tegen de aard van het boerenbestaan. Het genieten van de belangeloze schenking van de natuur komt door allerlei machines onder druk te staan doordat er een opeisende werkwijze is ontstaan. Zo gaat de toename in spanning voor de boeren eigenlijk dubbelop: het dasein zit als het ware in de verdrukking en dit zorgt voor spanning omdat de boer tegen hetgeen wat de aard van zijn bestaan uitmaakt in gaat; daarbij overheerst het inmiddels overheersende wachsein, wat zélf

---

¹⁶¹ KRO-NCRV (2020). Seizoen 2, aflevering 2

¹⁶² Ibid., seizoen 2, aflevering 1

¹⁶³ Ibid., seizoen 1, aflevering 1

¹⁶⁴ Ibid., seizoen 1, aflevering 1

¹⁶⁵ Ibid., seizoen 1, aflevering 1

een gespannen wakker-zijn is. Van origine is een boer vervlochten met het dasein, maar door de moderne techniek is deze verbinding onder druk komen te staan en neemt het gespannen wachsein binnen de boer toe. Uiteindelijk komt er hierdoor steeds minder rek in het boerenbestaan te zitten. Niet alleen de grond raakt uitgeput door het super geavanceerde boeren, maar ook de agrariër zelf. Dit uit zich onder andere in een hogere mate van suicide onder boeren dan gemiddeld onder Nederlanders¹⁶⁶ - de druk wordt hen teveel.

Alhoewel sceptisch over wat hem te wachten stond, kon de boer simpelweg niet achterblijven op de nieuwste technologische ontwikkelingen. In vele gevallen zou “stilstaan” het einde van het boerenbedrijf betekenen. Geconfronteerd met concurrerende en tegenstrijdige gevoelens over wat te doen, hadden de boeren de keuze tussen of de implementatie van de moderne machinetechniek die het boerenwezen in al haar facetten zou veranderen, of het aanvaarden van een saneringsregeling waarmee afstand werd gedaan van het boerenbestaan überhaupt. Beide keuzes zorgden ervoor dat de betekenisvolle bestaanswijze van de boer zou veranderen. Zo zien we het radicaal verscheurende keuzemoment opkomen zoals beschreven door Nussbaum, waarbij vrijheid en noodwendigheid paradoxaal genoeg samenvallen.

Een groot deel van de geportretteerde *Onze Boerderij* boeren worstelt inmiddels met zichzelf en de omgeving: tegenstrijdige opvattingen over hoe te handelen op het boerenbedrijf treden in samenspel met elkaar op en dragen bij aan het spanningsveld. Zoals bij varkensboeren Hennie en Ilse. Ze hebben een gangbaar bedrijf met 1100 fokzeugen en zijn huiverig het te laten zien, alhoewel ze tegelijkertijd ook trots zijn op hun werk. Ze rationaliseren hun bedrijfsmodel vanuit een kosten-baten perspectief: “Het dilemma is dat extra arbeid en kosten voor bijvoorbeeld stro of zachte ondergrond veel tijd kost. Uiteindelijk wordt de kostprijs van een big die je produceert dan te hoog. Het welzijn van het dier botst natuurlijk met de consumptie van het dier. Maar dit is wel de realiteit”, zegt Hennie.¹⁶⁷ Hij stelt dat indien men meer voor vlees zou betalen en deze euro’s daadwerkelijk bij de boer terecht zouden komen, de familie dan *beter* voor hun varkens zouden kunnen gaan zorgen. Hennie zou nooit zeggen dat hij *slecht* voor zijn varkens zorgt: ze krijgen *binnen de kaders* een zo goed mogelijk leven. Maar we zien dat er wel degelijk iets aan hem knaagt. Liever zou hij zijn varkens niet zo houden: de rationele logica is in strijd met het sentiment.

---

¹⁶⁶ NOS Nieuwsuur (2018)

¹⁶⁷ Ibid., seizoen 1, aflevering 4

Een deel van de boeren gelooft heilig in een technisch medicijn; een ander deel heeft het idee dat er toch iets zou moeten veranderen aan de massale inzet van de techniek. Bijvoorbeeld de Nederlandse boer Riks in Canada. Hij heeft een kudde koeien die gedurende de winterperiode in rap tempo slinkt door een nog onbekende toedracht. Daarnaast worden de koeien moeilijk drachtig en hebben ze problemen met de hoeven. Riks zoekt patronen en wil dingen uitsluiten om de oorzaak van het probleem te achterhalen. Hij heeft contact met veeartsen, andere boeren en voedingsexperts uit binnen- en buitenland. In de winter voert hij het in Canada toegestane en aanbevolen genetisch gemanipuleerde maïs dat tegen bestrijdingsmiddelen kan; in de zomer voert hij dit niet. “De genetische manipulatie gebruiken we het in het gewas. Zo krijg je steeds meer producten op je erf waarin dat niveau [van bestrijdingsmiddelen, *red.*] steeds hoger komt. Dat gaat een keer fout, dat kan niet anders, als ik denk met mijn gezonde verstand. [...] We zijn met genetische manipulatie en de bijbehorende bestrijdingsmiddelen toch een beetje de verkeerde weg in geslagen. Het is ons iedere keer weer verteld: er is geen probleem met dit middel. Maar als ik de statistieken alleen al zie van de hoeveelheid die er gebruikt wordt - dat loopt bijna parallel met een hele hoop ziektes. Dan denk ik: jongens dit kan niet. [...] Als je in de natuur kijkt: alles is verschillend. Daar is geen monocultuur. We moeten proberen weer terug te gaan naar de basis, hoe de aarde ontwikkeld is. Ja, die man [God, *red.*] was niet zo gek, maar wij dachten dat we het beter wisten.”¹⁶⁸ Het intuïtieve voelen maakte plaats voor het rekenend denken, maar heeft de intuïtie nog niet volledig verdrongen.

We zien bij de boer dat zich twee zielen in één borst roeren: het technische denken van de faustische agrariër staat onverzoenlijk tegenover de tijdloze boer die vanuit een ander waardeperspectief denkt en handelt. Beide typen boeren neemt een fundamenteel andere houding aan ten aanzien van de natuur; hun waardevelden staan lijnrecht tegenover elkaar. Het is het dilemma van de boer die in wezen moet kiezen tussen het opgeven van zijn bestaan als boer of het maken van een technologische omslag waarmee hij zowel een deel van het karakteristieke van zijn werk vaarwel zegt, als een andere logica gaat hanteren die haaks op de leer van het boerenwezen staat. Het is het dilemma van de varkensboer die zijn beesten niet in een flat wil stoppen zodat ze vervolgens tegen zo laag mogelijke kosten zoveel mogelijk op kunnen brengen: de varkenshouder wil een goed leven voor zijn varkens en een leven in een varkensflat past daar overduidelijk niet bij. Twee waardevelden botsen met elkaar, waarbij het rekenend denken inmiddels zo’n dominante positie binnen het boerenbedrijf

---

¹⁶⁸ Ibid., seizoen 2, aflevering 2

heeft gekregen dat het aanvoelen van waar de grond of de dieren behoefte aan hebben en waar de boer intuïtief op in zou willen spelen, ondergeschikt is gemaakt aan de productiedoeleinden. De groeiende onrust en het onbehagen dat zich hierdoor voordoet is in het leven geroepen met en ondanks het eigen handelen van de moderne boer.

§5.3 Onvoorziene, onbedoelde en onvermijdelijke schuld

Dankzij de grootschalige implementatie van de machinetechniek hebben de boeren onvermijdelijk een onvoorziene en onbedoelde schuld aan de wijze waarop het hun beroepsgroep vergaat. Met de komst van de eerste tractoren moesten de boeren een keuze maken: gaan we mee met wat deze tijd van ons vraagt of houden we vast aan datgene waarvan we weten dat het werkt? Vernieuwing was veel boeren vreemd, de dynamiek van het boerenleven bestond uit cycli waarin de natuur zich herhaalde en daarmee herhaalde de boer in feite ook zijn eigen leven. Zodoende bezit de boer over een conservatieve inborst – hij weet dat de toekomst fragiel is en probeert daardoor niet teveel risico's te nemen. De neiging tot zwijgzame overgave aan het noodlot is een robuust onderdeel van het karakter van de boer gebleken. Als zodanig heeft hij vele veranderingen ondergaan en zich nieuwe werkwijzen eigen gemaakt zonder volledig te reflecteren op wat de technologische transformatie van de buitenwereld precies te betekenen had. “In zekere zin werden de grillen van de politiek op dezelfde manier opgevat als een overstroming of het uitbreken van een epidemie van de varkenspest. Je moest daar in je eentje zo mogelijk tegen indekken, maar verder was er niets aan te doen”, zo stelt ook Geert Mak.¹⁶⁹ Maar uiteindelijk druist de boer hierdoor tegen zijn eigen bestaan in.

Het lokale karakter van het bestaan van de boer leidde ertoe dat zijn of haar levensinstelling in hoge mate autarkisch was. Op het begrensde erf streefde een boer ernaar zo min mogelijk afhankelijk te zijn van anderen om in het eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. Een boer produceerde in den beginsel alleen voor zichzelf en zijn familie. De overvloed werd gesleten op een markt met een overzichtelijke, lokale economie waarbij het al snel duidelijk werd wat een product waard was. Sinds het openbreken van deze structuur dankzij verscheidene moderniseringsprocessen is de boer steeds meer een heteronoom bestaan gaan leiden. De regels van de staat en de wereldeconomie dicteren in toenemende mate hoe de boer zijn hoeve dient te bewerken. Het internationale dringt steeds dieper het lokale boerenleven binnen: waar de habitat eerder een min of meer afgebakende hoeve

---

¹⁶⁹ Mak (1996) p.279

betrof, is er nu sprake van een poreuzere scheiding tussen het lokale en het globale. De afzetmarkten zijn enorm toegenomen en de geglobaliseerde context zorgt voor een toenemende vraag naar de waarborging van zaken zoals voedselveiligheid en dierenwelzijn. De regels die opgesteld worden hebben een volatiel karakter; wetenschappelijke inzichten en technologische ontwikkelingen volgen elkaar in hoog tempo op. Dit leidt tot spanningen op meerdere gebieden die zich niet eenduidig laten begrenzen. Economische, financiële, technische, juridische, politieke en morele factoren zijn met elkaar verstrengeld en hebben als voornaamste uitwerking dat een boer zich steeds afhankelijker weet van de wereld buiten de hoeve, van het technisch collectief. Waar hij van oudsher primair gericht was op afhankelijkheid van de natuur, wordt hij nu steeds afhankelijker van zijn medemens.

Hoe verstikkend deze elementen op elkaar in kunnen spelen, toont het verhaal van melkveehouders Agnes en haar man Albert. Ze gaan gebukt onder een grote last: na een immense moderniseringsslag van de stallen hebben ze het bedrijf ingericht op het melken van 160 koeien. Helaas moesten ze een groot deel van de koeien verkopen om aan nieuwe milieumaatregelen van de Nederlandse overheid te voldoen. Sindsdien stapelen de schulden zich op. Agnes: “Ik heb heel mijn ziel en zaligheid geïnvesteerd om dit te kunnen opzetten. En financieel... zitten we tot hier [*Agnes tilt haar vlakke hand op tot halverwege haar gezicht, red.*]. Het hele plan was zo opgezet dat het goed te doen was. Maar we zitten nu met de hele fosfaatproblematiek. [...] Als de situatie is zoals die nu is, dan is het straks ‘einde Agnes en de boerderij’. Dan kan ik mijn rekeningen niet meer betalen. Ik heb wel genoeg bezittingen. Ik heb een stal, ik heb grond en dat kan ik natuurlijk verkopen. Maar daar kan ik geen rekeningen mee betalen.”¹⁷⁰

Het merendeel van de geportretteerde boeren geeft aan inmiddels vast te zitten in het landbouwbeleid van de Nederlandse overheid. Ze investeerden met de kennis van toen in de beste stallen, machines, planten en dieren van dat moment. Voldeden ze hiermee een aantal jaar geleden aan de randvoorwaarden van het Nederlandse beleid, dan kan het vandaag de dag zijn dat dit niet meer het geval is. “Tegen die vrachtwagen van links die de overheid heet, daar kan ik niets aan doen”¹⁷¹, zegt Jelle wanneer hij door een milieumaatregel een groot deel van zijn koeien weg moet doen. Of koeienboer Frans, die ook getroffen werd door de maatregel: “Je kunt beter met een of andere No Surrender motorclub te maken hebben dan met de overheid. Bij hen is het gewoon zo: ‘Dat hebben we afgesproken en dat komen we na.’

---

¹⁷⁰ Ibid., seizoen 1, aflevering 1

¹⁷¹ Ibid., seizoen 1, aflevering 1

Maar bij de overheid is het vandaag zo, en over twee weken is het weer helemaal anders. Je kan er geen lijn aan vastknopen.”¹⁷² Veel boeren hebben het gevoel dat de oorzaak van het overgrote deel van hun problemen bij de overheid ligt. Hun strijd richt zich op het beleid van de Haagse politici.¹⁷³ Jünger toonde daarentegen dat de uitbreiding van het bureaucratisch bestel geen oorzaak maar juist een *gevolg* is van technologisering. De mechanisering van het Nederlandse boerenleven raakte in een stroomversnelling na circa 1950; in 1958 ontstond vervolgens het eerste Meerjarenplan voor de Nederlandse agrarische sector.¹⁷⁴ Waar het landbouwbeleid eerder een liberale aard had, kreeg het vanaf dit moment een karakter van ingrijpen.¹⁷⁵ Centraal stond het organiseren van een bedrijf waarin de productiefactoren ondernemerschap, arbeid, grond en kapitaal zo efficiënt mogelijk benut konden worden. De landbouw werd vergaand gerationaliseerd. In Nederland was grond schaars, en werd betaalbare arbeid ook steeds schaarser. Het was precies deze schaarste die georganiseerd diende te worden en waarop het beleid zich richtte.

Al sinds het verschijnen van het rapport van de Club van Rome wordt geopperd dat we de limieten van natuurlijke systemen zo gewelddadig ondervragen met behulp van moderne technieken dat de natuur hieronder te lijden heeft. We plegen roofbouw en ondermijnen daarmee ons leven dat afhankelijk is van allerhande ecosystemen. Dat deze werkwijze inmiddels ook op het gestel van de mens zelf zijn weerslag heeft, is een veel subtieler proces waar lang niet iedereen zich van bewust is. Het zware werk werd onder beding van de techniek een stuk lichter, al is de boer paradoxaal gezien veel meer gaan werken. Terwijl de lichamelijke arbeid lichter werd, ontstond er mentaal meer druk. Zo draagt de agrariër met en ondanks zijn eigen handelen bij aan een landbouwsysteem dat niet alleen roofbouw pleegt op de natuur, maar ook op de eigen mentale gesteldheid. De boer heeft aan de ene kant een bijzonder, invoelbare relatie met de natuur, aan de andere kant is hij een speler op de wereldmarkt geworden. Daardoor brengt de faustische boer dingen teweeg die tot totaal onverwachte wendingen kunnen leiden, waaronder de afname van vruchtbare grond, het verlies aan de biodiversiteit, een mestoverschot, fosfaatproblematiek en een vervuiling van het oppervlaktewater. Deze onverwachte wendingen ondergaat de boer als het noodlot: hij moet het maar met de omstandigheden doen, net zoals het weer waar hij aan onderworpen is, dus hij schikt zich wel in deze nieuwe realiteit.

---

¹⁷² Ibid., seizoen 1, aflevering 3

¹⁷³ Verlaan & Smouter (2019)

¹⁷⁴ Bieleman (2000), p.14

¹⁷⁵ Ibid., p.14

Met de techniek gaat een grootheidswaan gepaard, zoals het werk van De Mul toonde. We hebben de neiging om op lange termijn te overschatten wat de technologie allemaal mogelijk kan maken, hopen dat zich een technisch panacee voordoet om de ontstane problemen te verhelpen. De Mul: “de tragiek van de moderne cultuur ligt nu misschien wel juist hierin dat zij het tragische karakter van haar maakbaarheidsfantasieën niet onder ogen ziet. Misrekening (*hamartia*), verblinding (*atè*) voor de tragische realiteit waarin ze verstrikt geraken en overmoed (*hybris*) zijn kenmerkend voor de protagonisten van tragische gebeurtenissen.”¹⁷⁶ De protagonisten zien de catastrofe vaak niet aankomen, omdat zij hun levensgang nog doorlopen en niet vanaf een afstand het geheel op het netvlies kunnen krijgen zoals dat mogelijk is voor de buitenstaander. Als zodanig heeft menig ondernemende boer zelf nog niet door dat hij één van de hoofdrollen vertolkt in het uiterst complexe landbouwdilemma. Zo zit het noodlottige ook *in de boer zelf*. Hij draagt tragisch genoeg op onvermijdelijke wijze bij aan zijn eigen ondergang: de ondergang van het type boer waarbij voeling, binding en het rijkdom van zijn minstens zo belangrijk waren als winst, productiviteit en rendabiliteit in termen van geld.

---

¹⁷⁶ De Mul (2006). p.100

6 Slotwoord: voorbij het tragische noodlot

In deze scriptie ben ik de leefwereld van de boer anno 2020 ingedoken. Centraal stond de vraag wie de boer is en hoe we hem (of haar) vandaag de dag zouden moeten begrijpen. Door middel van het hanteren van zowel een historische als eigentijdse blik, waarbij we achtereenvolgens het werk van Verbrugge, Hegel, Spengler, Jünger, Nussbaum en De Mul hebben bestudeerd, ontstond de apotheose dat onder een groot deel van de boeren zich een vorm van schizofrenie voordoet die onder invloed van twee tegenstrijdige logica's in het leven is geroepen. Het oprukkende, ondernemende gelddenken binnen het bestaan van de agrariër leidt tot een gespletenheid van de ziel, waar de boer tragisch genoeg zelf aan bij heeft gedragen. De problemen binnen de agrarische sector zijn het resultaat van menselijk handelen binnen een ingeslagen technisch-economisch bestel waar we inmiddels massaal vraagtekens bij zetten. We zien dat de vorm die het hedendaagse boeren heeft aangenomen tegen haar grenzen aanloopt. Vaststellende dat het hierbij om een tragische, noodlottige gebeurtenis gaat, is het vervolgens de vraag hoe we hier mee om dienen te gaan.

Het noodlot zien we in het werk van Spengler aan de hand van zijn cultuur-historische blik terugkeren in de conclusie dat een hoogcultuur noodgedwongen ten onder gaat. Daarmee hangt Spengler een pessimistische werkelijkheid aan. Hegel daarentegen is een metafysisch optimist: vanuit zijn leer bezien verwerkelijkt de vrijheid zich immer in de wereld, waar we middels een dialectisch proces zullen uitkomen. Ook hij omarmt daarmee een vorm van het noodlot, waarin de wereld uiteindelijk zal worden zoals zij moet zijn. Om voorbij deze pessimistische of optimistische wereldbeelden te komen, kunnen we volgens De Mul de tragische wijsheid inzetten. Hij haalt hiervoor Nietzsches *Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik* (1892) aan. Binnen de tragedie ontstaat er volgens Nietzsche een voorstelling van een levenskunst waarin het lijden een plek kan krijgen.¹⁷⁷ We leren een zware les en worden verheven zodat we dit aan kunnen. Nietzsche stelt dat de moderne mens niet goed vatbaar voor het tragische is. We leven in een wereld van inzicht, verlichting en weten. Alles wat nog uit instinct voorkomt, heeft een afkeurenswaardige nasmaak gekregen. De wetenschap en de techniek bezitten over een soort hoogmoedig optimisme. Nietzsche stelt aldus dat we leven in de blijmoedige wereld van de schijn en de droom. De grondstemming van de tragedie daarentegen is het pessimisme. Het tragische element zou de mens volgens Nietzsche kunnen verlossen van haar gretige levensdrang. Hiervoor dienen we mee te maken

---

¹⁷⁷ Nietzsche (2006).

“hoe de logica om haar eigen as draait en zich ten slotte in de staart bijt.”¹⁷⁸ Op dit moment zal er een tragische vorm van kennen kunnen doorbreken, waarmee het leven opnieuw richting en betekenis kan krijgen. Zo biedt de tragedie ons metafysische troost.

Volgens De Mul is de ware locus van de tragiek de techniek. Vele tragische gebeurtenissen komen voort uit het gebruik van techniek, en ironisch genoeg is het mede dankzij dit gebruik en de daarmee gepaard gaande tragische situaties die eruit kunnen ontstaan dat de mens zich opnieuw open weet te stellen voor een tragisch wereldbeeld. De acceptatie van het tragische betekent dat we onze lotsbestemming kunnen aanvaarden en in staat zullen zijn om ondanks het voorzienbare lijden een voorstelling van de wereld te maken waarmee we kunnen leven. De tragische wijsheid biedt de mogelijkheid datgene te aanvaarden wat onafwendbaar op ons af komt, want juist vanwege en niet desondanks het noodlot kent de mens het geluk.¹⁷⁹

Met louter het advies van aanvaarding van hetgeen op ons afkomt, zijn we er nog niet. Wegens het karakter van de techniek zou het onmogelijk zijn geweest te voorzien hoe technologische dynamieken in de toekomst zouden uitpakken. Het moge duidelijk zijn dat het conservatisme waar een boer van origine over bezit, zo slecht nog niet is: veranderingen houden risico's in waar we goed over na dienen te denken. Een beetje vasthouden aan het verleden zodat we voorzichtig kunnen zijn met de toekomst betekent niet dat we dienen te vervallen in nostalgisch, romantisch sentiment van het type “vroeger was alles beter”. De boer wil niet terug naar “het melken in de koude novemberregens, of het beulen in het hete hooiland, of de angsten voor overstromingen, ziektes en plagen”¹⁸⁰ – en terecht. Maar tegelijkertijd wil men ook voorkomen dat de bodem of de boer uitgeput raken.

Duidelijk moge zijn dat we gezamenlijk te kampen hebben met problemen in de agrarische sector die een uitermate complex karakter bezitten. Deze problematiek is mede in het leven geroepen door de ontwikkeling van de techniek. Ervan uitgaande dat we geen technisch wondermiddel zullen vinden om dit te verhelpen, lijkt het mij logisch om terug te keren naar de vraag naar de kern van hetgeen we beogen met onze landbouw. De nostalgie en het conservatisme dat de boerenstand eigen is kunnen we gebruiken om na te denken over onze toekomst. Aan welke zaken uit het verleden hechten we waarde, wat willen we behouden en hoe willen we de dingen veranderen? Hoe dragen we gezamenlijk het noodlot dat ons te wachten staat en hoe vinden we de juiste omgang met de tragiek van het bestaan?

---

¹⁷⁸ Ibid., p. 129

¹⁷⁹ De Mul (2006), p. 279

¹⁸⁰ Ibid., p. 178

Uiteraard is het niet de bedoeling om risico's romantisch te omarmen als ware het leven één groot avontuur, maar tegelijkertijd is het de kunst om de fragiliteit van het goede leven te behouden en de techniek dit niet te laten overschaduwen. Per slot van rekening is iedereen uiteindelijk gebaat bij een geaard boerenbestaan.

7 Bronnenlijst

Abrahams, F. (1993). We zullen eerst door een heel diep dal gaan; Sicco Mansholt en de ontgoocheling van het socialisme. *NRC*, geraadpleegd op 10 november 2019, via <[https://www.nrc.nl/nieuws/1993/06/12/we-zullen-eerst-door-een-heel-diep-dal-gaan-sicco-7185981-](https://www.nrc.nl/nieuws/1993/06/12/we-zullen-eerst-door-een-heel-diep-dal-gaan-sicco-7185981-a1373003?utm_source=NRC&utm_medium=banner&utm_campaign=Paywall&utm_content=paywall-mei-2019)

[a1373003?utm_source=NRC&utm_medium=banner&utm_campaign=Paywall&utm_content=paywall-mei-2019](https://www.nrc.nl/nieuws/1993/06/12/we-zullen-eerst-door-een-heel-diep-dal-gaan-sicco-7185981-a1373003?utm_source=NRC&utm_medium=banner&utm_campaign=Paywall&utm_content=paywall-mei-2019)>

Agractie (2019). *Missie en visie*. Geraadpleegd op 12 november 2019, via <<https://agractie.nl/>>

Aristoteles (2004). *Retorica* [vert. door M. Huys]. Groningen: Historische Uitgeverij

Bieleman (2000). *De landbouw en het sociaal-economisch krachtenveld*. In Schot, J.W., Lintsen, H.W., Rip, A., & de la Bruhèze, A.A. (2000) *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3: Landbouw, voeding*. Stichting Historie der Techniek. Zutphen: Walburg Pers

Bouma, J. & Marijnissen, H. (2018). De Staat van de Boer. *Trouw*, geraadpleegd tussen januari-maart 2020, via <<https://destaatvandeboer.trouw.nl/>>

Bouma, J. & Marijnissen, H. (2018-1) Boer wil verduurzamen om uit de crisis te komen. *Trouw*, geraadpleegd op 1 maart 2020, via <<https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/boer-wil-verduurzamen-om-uit-de-crisis-te-komen~b9091ad5/>>

Compendium voor de Leefomgeving (2019). *Herkomst stikstofdepositie 2018*. Geraadpleegd op 1 december 2019, via <<https://www.clo.nl/indicatoren/nl0507-herkomst-stikstofdepositie>>

Country Size Comparison (2020). United States compared to Netherlands. Geraadpleegd op 2 maart 2020, via <<https://www.mylifeelsewhere.com/country-size-comparison/united-states/netherlands>>

Dinther, M. van (2017). 'Overall ter wereld is diep respect voor de Nederlandse landbouw'. In *de Volkskrant*, geraadpleegd op 17 februari 2020, via <<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/overall-ter-wereld-is-diep-respect-voor-de-nederlandse-landbouw~bc4f401d/>>

Goethe, J.W. von (1808). *Faust. Eine Tragödie*. Lambert Schneider Verlag

Hegel, G.W.F. (2014). *Hoofdpijnen van de rechtsfilosofie [Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1821]*. Amsterdam: Boom uitgevers.

Hofs, Y. (2019). Ons mestprobleem is al meer dan vijftig jaar oud: de stikstofcrisis is één groot déjà-vu. *De Volkskrant*, geraadpleegd op 11 november 2019, via <<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/ons-mestprobleem-is-al-meer-dan-vijftig-jaar-oud-de-stikstofcrisis-is-een-groot-deja-vu~b652bf32/>>

Jünger, F.G. (1956). *The failure of technology [Die Perfektion Der Technik, 1939]*. Chicago: H. Regnery

KRO-NCRV (2020). *Onze boerderij. Seizoen 1: aflevering 1 t/m 4; Seizoen 2, aflevering 1 t/m 6. Geraadpleegd gedurende december 2019 - februari 2020*, via <<https://www.kro-ncrv.nl/programmas/onzeboerderij>>

Mak, G. (1996). *Hoe God verdween uit Jorwerd*. Amsterdam: Atlas

Manen, M. van (2005). Fenomenologie: een kwalitatieve stroming met een verscheidenheid aan tradities (F. de Boer, vert.). *Tijdschrift Kwalon*, 10, 1, p. 30-36.

Mul, J. de (2006). De domesticatie van het noodlot. De wedergeboorte van de tragedie uit de geest van de technologie. Rotterdam: Lemniscaat

Mul, J. de (2012). Iedere tragedie vraagt om en zondebok. In: *Jos Lamé (red.), Spookrijders in de zorg*. Delft, Eburon, 2011, 59-63.

Nietzsche, F. W. (2006). De geboorte van de tragedie [*Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik, 1872*]. Amsterdam: de arbeiderspers

NOS Nieuwsuur (2018). Zorgen over zelfmoord onder boeren: agrarische sector komt in actie. NOS, geraadpleegd op 2 maart 2020, via <<https://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2259695-zorgen-over-zelfmoord-onder-boeren-agrarische-sector-komt-in-actie.html>>

NOS (2019). Deze boeren leggen uit waarom ze demonstreren: 'Ik zit muurvast door dit beleid'. NOS, geraadpleegd op 22 november 2019, via <<https://nos.nl/artikel/2304207-deze-boeren-leggen-uit-waarom-ze-demonstreren-ik-zit-muurvast-door-dit-beleid.html>>

Nussbaum, M.C. (1989). The fragility of goodness: luck and ethics in Greek tragedy and philosophy. Cambridge: University Press

Pakhuis de Zwijger (2019): Programmareeks De Nieuwe Groene Revolutie. Bijeenkomsten op 11 februari 2019, 11 maart 2019 en 15 april 2019. Meer informatie via <<https://dezwijger.nl/programmareeks/nieuwe-groene-revolutie>>

Rijksoverheid (2020). Nederlandse export landbouwproducten in 2019 €49,5 miljard. Geraadpleegd op 17 februari 2020, via <<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2020/01/17/nederlandse-export-landbouwproducten-in-2019-%E2%82%AC945-miljard>>

RIVM (2020). *Stikstof – Actueel*. Geraadpleegd op 21 april 2020, via <<https://www.rivm.nl/stikstof/actueel>>

Schutte, R. (2020). Psychische nood onder boeren: 'Langdurige onzekerheid is voor niemand goed.' *RTV Drenthe*, geraadpleegd op 20 oktober 2020 via <<https://www.rtvdrenthe.nl/nieuws/161604/Psychische-nood-onder-boeren-Langdurige-onzekerheid-is-voor-niemand-goed>>

Spengler, O.A.G. (2017). De ondergang van het avondland [*Der Untergang des Abendlandes (1918-1923)*] (M. Wildschut, vert.). Amsterdam: Boom

Tubantia (2020). *Jongeman overleden bij tragisch ongeval met trekker in Reutum*. Geraadpleegd op 20 augustus 2020, via <<https://www.tubantia.nl/tubbergen/jongeman-overleden-bij-tragisch-ongeval-met-trekker-in-reutum~a6e088c1/?referrer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>>

Vanheste, T. (2014). Nooit meer honger, nooit meer oorlog: wil de Europeaan die dat nog gelooft nu opstaan? *De Correspondent*, geraadpleegd op 13 november 2019 via <<https://decorrespondent.nl/1666/nooit-meer-oorlog-nooit-meer-honger-wil-de-europeaan-die-dat-nog-gelooft-nu-opstaan/76859244-acc08b40>>

Velzen, J. van (2018). Minister Schouten pleit voor een suicide-meldpunt voor boeren. *Trouw*, geraadpleegd op 2 maart 2020, via <<https://www.trouw.nl/duurzaamheid-natuur/minister-schouten-pleit-voor-een-suicide-meldpunt-voor-boeren~badb73f9/>>

Verbrugge, A. M. (2001). De verwaarlozing van het zijnde: een ethologische kritiek van Heideggers *Sein und Zeit*. Nijmegen: Sun

--- (2004). *Tijd van onbehagen: filosofische essays over een cultuur op drift*. Amsterdam: Sun

--- (2017). Wie weet hier de weg? Over kunde en onkunde door digitalisering van het onderwijs. In Verbrugge, A.M. & Baardewijk, J. van (red.), *Onderwijs in tijden van digitalisering*. Amsterdam: Boom uitgeverij

--- (2019). College over Hegel, reeks *Sociale en Culturele Filosofie*

--- (2019-1). College over Jünger, reeks *Globalisering & Cultuur I*

Verlaan, J. & Smouter, K. (2019). Waarom protesteren boeren in Den Haag? *NRC Handelsblad*, geraadpleegd op 5 augustus 2020 via <<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/09/30/het-boerenbedrijf-komt-in-verzet-a3975142>>

Vermeeren, F. (2018). Steeds meer melkveehouders kampen met psychische problemen door wet- en regelgeving. *Omroep Brabant*, geraadpleegd op 2 maart 2020, via

<<https://www.omroepbrabant.nl/nieuws/2879800/Steeds-meer-melkveehouders-kampen-met-psychische-problemen-door-wet-en-regelgeving>>

Vries, J. de (1997). *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Leiden: Koninklijke Brill

Winterman, P. (2019). D66 wil veestapel halveren: drastische afname stikstofuitstoot. *AD*, geraadpleegd op 10 januari 2020, via <<https://www.ad.nl/politiek/d66-wil-veestapel-halveren-drastische-afname-stikstofuitstoot~a7872ea4/>>